

Eens waren we het beste jongetje van de klas

Een onderzoek naar de toename van euroscepticisme in Nederland in de periode 2002 – 2015.

Nikki Dekker, 5740630

Morsweg 56 k34, 2312AE Leiden

n.dekker2@students.uu.nl

MA: Internationale betrekkingen in historisch perspectief

MA thesis

najaar 2016

Begeleider: dr. M.C. Beers

Abstract

Euroscepticism is one of the main challenges facing the European Union today. In this thesis the rise of Euroscepticism in the Netherlands was examined. The question that was raised was: why did the number of Dutch Eurosceptics increase in the period 2002-2015? To answer this question four key moments in the European-Dutch history were examined: the introduction of the euro (2002), the Dutch referendum about the European constitution (2005), the Eurocrisis (2010) and the refugee crisis (2015). Each key moment was examined by asking three sub questions. The first question was to what extent was the key moment of influence for the increase of Euroscepticism? Previous research showed that Eurosceptics base their opinion on three groups of arguments: economic, politic-democratic and nationalistic-identity arguments. Therefore the second question was which economic, politic-democratic and nationalistic-identity arguments do Eurosceptics use to ground their opinion. The third question was which changes are visible in comparison with previous years. To answer these questions for each key moment a media analyse was performed on four Dutch newspapers: het *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *de Telegraaf* and *de Volkskrant* and two online media sites: *GeenStijl* and *PowNed*. This research showed that there was a clear increase of Euroscepticism visible but that there is no easy answer for the question why there was a rise of Euroscepticism in the Netherlands. The results show that Eurosceptics use different groups of arguments at different key moments to base their Eurosceptical attitude. Only the combination of economic, political-democratic and nationalistic-identity arguments can explain why Euroscepticism has increased in the Netherlands in the period 2002-2015. This thesis proved that people are likely to change their attitude towards the European Union over the years because developments will affect the way they benefit from the European Union or not. This shows that developments in the Netherlands and the European Union were of great importance for the development of Euroscepticism.

Inhoudsopgave

Inleiding: eens waren we het beste jongetje van de klas	blz. 4
H.1 Historiografisch debat	blz. 10
H.2 De invoering van de euro	blz. 14
2.1 Eerste berichtgevingen	blz. 15
2.2 Stijgende prijzen	blz. 16
2.3 Invloed van de euro op ontwikkeling euroscepticisme	blz. 18
H.3 Het referendum over het grondwettelijk verdrag in 2005	blz. 20
3.1 Het starten van de campagne	blz. 21
3.2 Nederland zegt nee! De kloof tussen Nederland en Europa zichtbaar	blz. 24
3.3 Invloed referendum op de ontwikkeling van euroscepticisme	blz. 26
H.4 De eurocrisis	blz. 30
4.1 Hoe Griekenland een schokgolf veroorzaakte in Europa	blz. 31
4.2 De oplossingen van de Europese Unie	blz. 33
4.3 Invloed van de eurocrisis op toename euroscepticisme	blz. 35
H.5 De vluchtelingencrisis	blz. 38
5.1 Wat moet Europa doen?	blz. 39
5.2 De grenzen op slot?	blz. 41
5.3 Invloed van vluchtelingencrisis op euroscepticisme	blz. 43
Conclusie	blz. 46
Literatuurlijst	blz. 51
Primaire bronnen	blz. 55

Inleiding: eens waren we het beste jongetje van de klas

‘Take back control’¹ Met deze slogan probeerde de *Leave Side* van de Britse politiek zijn burgers te overtuigen om te stemmen voor vertrek uit de Europese Unie. Op 23 januari 2013 beloofde de Britse premier David Cameron namelijk dat het Verenigd Koninkrijk een referendum zou krijgen over de vraag of het land bij de Europese Unie zou moeten blijven. Deze belofte was het gevolg van een steeds groter wordende groep inwoners die negatief tegenover de Europese Unie stond. Om te laten zien dat de Britse overheid wilde luisteren naar zijn inwoners, werd er na de Lagerhuisverkiezingen van 2015 een datum vastgesteld voor dit referendum. Op 23 juni 2016 konden alle inwoners naar de stembus en met een nipte meerderheid, 51,8 procent van de stemmen, werd er gestemd voor vertrek uit de Europese Unie. De Europese Unie moet zich nu gaan buigen over het vertrek van het Verenigd Koninkrijk.

Niet alleen in het Verenigd Koninkrijk zijn de negatieve gevoelens ten opzichte van de Europese Unie gegroeid. Uit peilingen blijkt dat vanaf het Verdrag van Maastricht in 1992 het aantal critici enorm is toegenomen.² In de jaren zeventig en tachtig speelde de kwestie van de Europese Unie nauwelijks en waren eurosceptici nog een uitzondering. Na het Verdrag van Maastricht veranderde dit. Daar werd afgesproken dat de Europese Unie zou worden uitgebreid van alleen economische samenwerking naar ook meer politieke samenwerking.³ Dit betekende onder andere dat nationale overheden meer bevoegdheden gingen afdragen aan de Europese Unie. De invloed van Europa op nationaal niveau werd daardoor duidelijker zichtbaar voor iedereen. Enkele consequenties van uitbreiding van de Europese Unie waren de invoer van de euro en de gesprekken over een Europese grondwet. De Europese Unie kwam voor grote uitdagingen te staan die veel vroeger van Europa. Er kwam een Europese economische crisis, er was een toename van terrorismedreiging en er ontstond een vluchtelingenprobleem. Het bleken problemen te zijn die niet makkelijk oplosbaar waren en waardoor de kritiek op het functioneren van de EU aanzwol.

Een onderzoek van het Pew Research Center, een Amerikaans bedrijf dat opiniepeilingen uitvoert, wees uit dat in het voorjaar van 2016 nog slechts 51 procent van alle Europeanen positief tegenover de Europese Unie stond. Slechts een kwart van de Europese bevolking was tevreden met de rolverdeling tussen nationale overheden en de Europese Unie. De rest van de ondervraagden wilden aanpassingen aan de taakverdeling. Een op de vijf ondervraagden stelde dat nationale

¹ Tim Haughton, ‘It’s the slogan, stupid’: The Brexit Referendum’ (datum onbekend)

<http://www.birmingham.ac.uk/research/perspective/eu-ref-haughton.aspx> (26 september 2016).

² Armen Hakhverdian, Erika van Elsas, Wouter van der Burg, Theresa Kuhn, ‘Euroscepticism and education: A longitudinal study of 12 EU member states, 1973-2010’, *European Union Politics* 14(2013) 4, 522-541, aldaar 531.

³ Hakhverdian, Elsas, Burg en Kuhn, ‘Euroscepticism and education’, 527 & Monica Condruz-Bacescu, ‘Euroscepticism across Europe: Drivers and Challenges’ *European Journal of Interdisciplinary Studies* 6 (2014) 2, 52-59, aldaar 53.

overheden meer macht moesten afdragen aan Europa, maar daartegenover vonden twee op de vijf ondervraagden dat nationale overheden bevoegdheden terug moesten krijgen van Europa.⁴ De kritische opstelling van sommigen betekende echter niet dat zij automatisch vonden dat de Europese Unie opgeheven moest worden. Op de vraag of hun land uit de Europese Unie moest stappen, antwoordde zeventig procent van alle ondervraagden met nee.⁵

Ook in Nederland is het aantal eurosceptici in de afgelopen jaren gestegen. Nederland was van oorsprong een van de landen in de Europese Unie die het meest positief tegenover de Europese Unie stond. In de jaren zestig stond ongeveer tachtig procent van alle Nederlanders positief tegenover de Europese Economische Gemeenschap en daarmee was Nederland het beste jongetje van de klas.⁶ De verdergaande samenwerking tussen de Europese landen werd door Nederlanders ervaren als positief en goed voor de economie. Tegenwoordig staat nog ongeveer de helft van de Nederlanders positief tegenover de Europese Unie terwijl in landen als Polen, Hongarije en Italië het aantal voorstanders hoger is.⁷ Nederland is dus niet langer het meest pro-Europese land in Europa. In navolging van het Britse referendum roept de politicus Geert Wilders nu Nederlanders op om op zijn Partij voor de Vrijheid (PVV) te stemmen tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2017 zodat er een Nederlands referendum kan worden gehouden over de vraag of ook Nederland uit de Europese Unie moet stappen.⁸ In deze scriptie zal worden ingegaan op deze ontwikkeling van afnemende steun voor Europa en op de ontwikkeling van euroscepticisme in Nederland in de periode 2002 – 2015. In de inleiding zal eerst de term euroscepticisme worden toegelicht. Daarna zal het wetenschappelijk debat met betrekking tot de ontwikkeling van euroscepticisme worden besproken om vervolgens de probleemstelling te introduceren.

Euroscepticisme is een brede term die veelvuldig wordt gebruikt. Het is daarom van belang om eerst helder te krijgen wat er wordt verstaan onder de term euroscepticisme. Het debat over het functioneren van de Europese Unie wordt gedomineerd door Eurofielen en Eurosceptici. Eurofielen stellen dat de Europese Unie een succes is, omdat het vrede en welvaart heeft gebracht in Europa. Eurosceptici daarentegen vinden dat de Europese Unie in zijn huidige vorm niet werkt.⁹ Er zijn

⁴ Oliver Wright, 'Euroscepticism on the rise across Europe as analysis finds increasing opposition to the EU in France, Germany and Spain' *Independent* 7 juni 2016, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/euroscepticism-on-the-rise-across-europe-as-analysis-finds-increasing-opposition-to-the-eu-in-france-a7069766.html> (6 september 2016).

⁵ Bruce Stokes, 'Euroscepticism Beyond Brexit. Significant opposition in key European countries to an ever closer EU', *Pew Research Center*, 7 juni 2016, <http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroscepticism-beyond-brexite/> (6 september 2016).

⁶ Mathieu Segers, *Reis naar het continent* (Amsterdam 2013) 185.

⁷ Segers, *Reis naar het continent*, 72 & Stokes, 'Euroscepticism Beyond Brexit'.

⁸ Auteur onbekend, '#NEXIT en veel soevereiniteit in typisch Wilders-interview', *HPDETIJD*, 22 juni 2016, <http://www.hpdetijd.nl/2016-06-22/nexit-en-soevereiniteit-typisch-wilders-interview/> (29 september 2016).

⁹ John McCormick en John Gillingham, 'The EU: Success or Failure' in: Hubert Zimmermann & Andreas Dür (red.), *Key Controversies in European Integration* (New York 2012) 10-31, aldaar 10.

verschillende vormen van euroscepticisme zichtbaar in het huidige debat. Door het onderzoek van Armen Hakhverdian, Erika van Elsas, Wouter van der Brug en Theresa Kuhn wordt het onderscheid gemaakt tussen *instrumental* en *political* scepticisme. Kort samengevat willen *instrumental* sceptici dat hun land uit de Europese Unie treedt. *Political* sceptici willen dat bevoegdheden van de Europese Unie worden teruggegeven aan nationale staten.¹⁰ Andere auteurs als Francesco Nicoli zien dit verschil ook, maar gebruiken hier de termen *hard* en *soft* euroscepticisme voor.¹¹ Daarbij staan *hard* sceptici lijnrecht tegenover de Europese Unie en staan *soft* sceptici voor diegenen die praktijken in de Europese Unie willen veranderen. In de praktijk is het soms lastig onderscheid te maken tussen eurosceptici die de invloed van Europa willen verminderen en Eurofielen die delen van Europa willen hervormen. Voor dit onderzoek wordt de volgende vorm van euroscepticisme gehanteerd: iemand die kritiek heeft op de huidige vorm van de Europese Unie of in totaliteit tegen het bestaan van de Europese Unie is.

De toename van euroscepticisme werd in de afgelopen jaren goed belicht door verschillende onderzoeken als dat van Hakhverdian, van Elsas, van der Brug en Kuhn. Zij onderzochten de relatie tussen scholing en euroscepticisme aan de hand van de Eurobarometer. In hun onderzoek komt duidelijk naar voren dat onder zowel laag-, middel- en hoogopgeleiden het aantal eurosceptici tussen 1990 en 2010 flink is toegenomen.¹² Deze toename van euroscepticisme wordt nu aangenomen als vaststaand feit. Binnen het historiografisch debat draait het vooral om het verklaren van deze toename. Uit verschillende onderzoeken als dat van Hajo G. Boomgaarden en Marcel Lubbers en Eva Jaspers blijkt dat er drie groepen verklaringen voor het groeiend euroscepticisme zijn, namelijk economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten.¹³ Individuele onderzoeken focussen zich vaak op een van deze drie groepen.

Verschillende studies als die van Francesco Nicoli wijzen op de relatie tussen het economisch functioneren van een land en de groei van euroscepticisme.¹⁴ Nicoli laat zien dat er in de Europese landen in de periode 2008 – 2015 sprake was van negatieve groei van het bruto binnenlands product (bbp), een hoog niveau van werkloosheid en overheidsingrijpen in private instellingen. Het euroscepticisme nam in die periode toe en eurosceptici gebruikten hun financiële situatie als argument om een kritische houding aan te nemen. Ze vonden dat de Europese Unie geen adequate

¹⁰ Hakhverdian, Elsas, Burg en Kuhn, 'Euroscepticism and education', 530.

¹¹ Francesco Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis: Evidence from a Panel Study of 108 Elections Across Europe' *JCMS: Journal of Common Market Studies* (2016) 1-20, aldaar 3.

¹² Hakhverdian, Elsas, Burg en Kuhn, 'Euroscepticism and education',

¹³ Hajo G. Boomgaarden, Andreas R.T. Schuck, Matthijs Elenbaas en Claes H. de Vreese, 'Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of Euroscepticism and EU support', *European Union Politics* 12 (2011) 2, 241-266, aldaar 252.; Marcel Lubbers en Eva Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism in the Netherlands: 2008 versus 1990', *European Union Politics* (2011) 1-20, aldaar 2.

¹⁴ Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis', 13-14.

oplossing bood voor het herstellen van de economie. Euroscepticisme wordt dus aantoonbaar beïnvloed door de conjunctuur van een land. Als het financieel voor de wind gaat, is kritiek minder waarschijnlijk. Economische argumenten focussen zich verder op wat de Europese Unie oplevert of kost. Mensen maken een kosten-baten analyse met betrekking tot het lid zijn van de Europese Unie.¹⁵ Aan de hand van deze analyse trekken mensen verschillende conclusies. Wat door sommigen wordt gezien als goede Europese wetgeving kan juist door anderen gezien worden als een bedreiging. Argumenten als ‘Europa kost ons geld’ worden vaak gebruikt als argument om negatief tegenover Europa te staan. Ook de dreiging van werkloosheid en het idee dat Europa niet bijdraagt aan verbetering van Nederlands economische positie worden vaak aangedragen als argumenten tegen de Europese Unie.

Onderzoek van Marcel Lubbers en Eva Jaspers toont aan dat ook politiek-democratische ontwikkelingen van invloed zijn op de ontwikkeling van euroscepticisme.¹⁶ Politiek-democratische argumenten hebben betrekking op kritiek over de werking van Europese Unie zelf. Hieronder vallen argumenten over het democratisch deficit van de Europese Unie, dat landen te weinig invloed hebben op Europese besluitvorming. Daarnaast heeft ook de politieke situatie in een land invloed op euroscepticisme. Als het vertrouwen van burgers in de nationale politiek laag is, is het waarschijnlijker dat er meer eurosceptici zijn in een land. Bovendien zorgt politieke instabiliteit in eigen land vaak voor wantrouwen tegenover de Europese Unie.

Onderzoek van Lubbers en Jaspers laat ook zien dat nationalistische-identiteit argumenten ook een belangrijke rol spelen bij de ontwikkeling van euroscepticisme. Nationalistische-identiteit argumenten gaan over het spanningsveld met betrekking tot immigratie en het afdragen van soevereiniteit. Bij sommigen van deze groep draait het om het behoud van de eigen Nederlandse cultuur tegen de invloed van Europese Unie.¹⁷ Mensen zijn bang dat de Europese integratie zorgt voor verlies van soevereiniteit en zijn tegen nutteloze regels opgelegd door de Europese Unie. Daarnaast is men bang voor immigratie, omdat dit kan zorgen voor verlies van de eigen cultuur, zorgt voor verlies van banen en een toename van criminaliteit tot gevolg kan hebben.¹⁸

Aan de hand van deze drie groepen argumenten zal in deze scriptie onderzoek worden gedaan naar de ontwikkeling van het euroscepticisme in Nederland. De vraag die daarbij gesteld wordt is waarom nam het euroscepticisme in Nederland toe in de periode 2002 – 2015? Hoewel het vertrouwen van Nederlanders in de Europese Unie vanaf de jaren negentig begon af te nemen, is het

¹⁵ Susan A. Banducci, Jeffrey A. Karp en Peter H. Loedel, ‘The euro, economic interests and multi-level governance: Examining support for the common currency’, *European Journal of Political Research* 42 (2003) 685-703, aldaar 686.

¹⁶ Lubbers en Jaspers, ‘A Longitudinal study of euroscepticism’, 6.

¹⁷ *Ibidem*, 13-14.

¹⁸ ara B. Hobolt en Christopher Wratil, ‘Public opinion and the crisis: the dynamics of support for the euro’, *Journal of European Public Policy* 22 (2015) 2, 238-256, aldaar 240.

startpunt van dit onderzoek gezet op 2002. In 2002 werd met de invoer van de euro de invloed van Europa op Nederland meer zichtbaar en de kritiek op Europa daarmee duidelijker. Aan de hand van vier meetpunten, vier belangrijke periodes uit de Nederlands-Europese geschiedenis, zal het euroscepticisme op dat moment worden geanalyseerd. Deze momenten zijn gekozen aan de hand van de grafiek die Hahkverdian in zijn artikel aandraagt. In zijn grafiek zijn de pieken van euroscepticisme te zien. Deze punten zijn verder uitgewerkt aan de hand van opiniepeilingen in Nederland en secundaire literatuur. Elk meetpunt wordt geanalyseerd aan de hand van drie deelvragen. Deelvraag één is: in hoeverre heeft het meetpunt invloed gehad op de toename van euroscepticisme in Nederland. De tweede vraag die wordt gesteld is: met welke economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten onderbouwden eurosceptici hun mening? De derde vraag die wordt gesteld is: welke verschuivingen zijn er zichtbaar in vergelijking met voorgaande jaren?

Het eerste meetpunt is de invoering van de euro in 2002. Met de invoer van de euro kwam Europa veel dichterbij voor de gemiddelde Nederlander en het is daarom een belangrijk punt in de Europese-Nederlandse geschiedenis. In het tweede hoofdstuk wordt gekeken naar 2005 als Nederland mag stemmen over het grondwettelijke verdrag. De meerderheid van Nederland stemde tegen waardoor het voor het eerst en-plein public duidelijk werd dat de Nederlandse steun aan Europa aan het afnemen was. Er wordt gekeken waarom Nederlanders tegen het aannemen van de Europese grondwet stemden. Het derde meetpunt is tijdens de financiële crisis in 2010. Het ging op dat moment niet goed met de Europese economie en er werd net een financieel reddingspakket voor Griekenland in werking gesteld. De Europese lasten werden voor Nederlanders zo steeds zichtbaarder. In het laatste hoofdstuk wordt er gekeken naar de vluchtelingen crisis in 2015. Wanneer eindelijk de financiële crisis is afgewend, gaat de kwestie van vluchtelingen spelen. In dit laatste hoofdstuk wordt gekeken welke invloed de vluchtelingen crisis heeft gehad op de ontwikkeling van euroscepticisme.

Deze vier momenten zijn van invloed geweest voor de ontwikkeling van euroscepticisme en laten tezamen de groei van euroscepticisme in Nederland zien. Er is daarom gekozen om elk van deze gebeurtenissen te onderzoeken om zo de ontwikkeling van het euroscepticisme zo volledig mogelijk in kaart te kunnen brengen. In elk hoofdstuk wordt het meetmoment kort geïntroduceerd en aan de hand van de Eurobarometer wordt de Nederlandse-Europese verhouding van dat moment weergegeven. De Eurobarometer is een halfjaarlijkse opiniepeiling uitgezet door de Europese Unie onder alle burgers van de EU. Uit deze peilingen komen namelijk duidelijk naar voren welke zaken in Nederland op dat moment spelen. De deelvragen worden beantwoord aan de hand van een media-analyse. Media blijken namelijk van grote invloed te zijn op het vormen van de publieke opinie over

Europese integratie.¹⁹ Lezers vormen namelijk hun mening aan de hand van deze informatie en nemen vaak informatie gewoon over.²⁰ Media zijn daarom een goede graadmeter voor meningen van burgers.

Voor de media analyse wordt gebruik gemaakt van *de Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad*, *de Telegraaf* en de *NRC Handelsblad* in de krantendatabase *LexisNexis*. Deze vier kranten hebben elk hun eigen lezersgroep, hoewel er mogelijk sprake kan zijn van overlap, waardoor het mogelijk is verschillende visies goed te meten. Zowel *De Volkskrant* als *NRC Handelsblad* staan bekend als kranten die worden gelezen door hoogopgeleiden. *Het Algemeen Dagblad* en *de Telegraaf* worden meer gelezen door lager opgeleiden. Deze twee laatste kranten worden in Nederland het meest gelezen. Door de verschillende lezersgroepen kunnen er ook verschillen zitten tussen de berichtgeving in de kranten. Daarnaast is in de laatste jaren het gebruik van online media met uitingen van euroscepticisme enorm toegenomen. Daarom wordt er ook gekeken naar de sites *geenstijl.nl* en *PowNed* waar lezers veelvuldig reageren op nieuwsberichten. De zoektermen worden bij elk hoofdstuk opnieuw vastgesteld en daar genoemd.

Uit de media-analyse zullen krantenberichten naar voren komen die *soft* euroscepticisme ten toon spreiden, maar ook berichten die de mening van *hard* eurosceptici naar voren laat komen. Deze krantenartikelen geven kritiek weer over de huidige vorm van de Europese Unie of geven een totale afwijzing van het bestaan van de Europese Unie. De argumenten die uit deze artikelen naar voren komen zullen worden gecategoriseerd aan de hand van de bestaande indeling van redenen om het euroscepticisme te verklaren. Deze drie verschillende categorieën waren economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten. Door dezelfde criteria te gebruiken, sluit deze scriptie aan bij het wetenschappelijk debat, maar kijkt het toch met een andere blik naar deze kwestie. Door het analyseren van de media tijdens de vier meetpunten kan worden achterhaald waarom eurosceptici eurosceptisch zijn en hoe dit door de tijd heen verandert. Met deze analyse zal er meer duidelijkheid komen op de vraag waarom het euroscepticisme in Nederland is toegenomen en welke argumenten men gebruikt om een euroscepticus te zijn.

¹⁹ Ida Petter en Richard Griffiths, 'Gekke Henkie in Europa? Financiële eurosceptis in Nederland,' in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Amsterdam 2005) 45-70, aldaar 55.

²⁰ A.E. Schijvens, *Van euro naar sceptis. Een onderzoek naar toenemend eurosceptis in de berichtgeving van de Volkskrant en NRC Handelsblad over de Europese Monetaire Unie* (Masterthesis Europese studies, Amsterdam 2013) aldaar 16.

H.1 Historiografisch debat

Euroscepticisme is een breed concept en wordt in de afgelopen jaren veelvuldig gebruikt binnen de wetenschap. Er zijn meer nuances aan te brengen binnen het debat dan in de inleiding naar voren kwamen. In dit hoofdstuk zal daarom stil worden gestaan bij het grote historiografisch debat wat niet in eerste instantie te herleiden is tot de probleemstelling, maar wel duidelijk laat zien wat euroscepticisme inhoudt en welke ontwikkelingen plaatsgevonden hebben.

De redenen die worden gegeven voor het groeiende euroscepticisme bij burgers in Europa zijn lastig te ontwaren. Sinds de jaren negentig buigen steeds meer wetenschappers zich over de kwestie van het euroscepticisme en verschijnen er regelmatig studies over dit onderwerp. Echter zelfs over de definitie van euroscepticisme bestaat discussie. In deze scriptie wordt gebruik gemaakt van het onderscheid van *hard* en *soft* eurosceptici wat door Francesco Nicoli naar voren wordt gebracht in zijn artikel *Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis: Evidence from a Panel Study of 108 Elections Across Europe*.²¹ Daarbij zijn *hard* eurosceptici tegen het bestaan van de Europese Unie en zijn *soft* eurosceptici tegen sommige aspecten van de Europese Unie en willen zij die hervormen. Het is echter nog steeds lastig om daarmee alle eurosceptici te kunnen categoriseren.

Cas Mudde en Petr Kopecky gebruiken daarom een ander framework voor het definiëren van euroscepticisme. Aan de hand van twee soorten steun: *diffuse* en *specifiek* komen zij tot vier categorieën houdingen ten opzichte van de Europese Unie namelijk europositivisme, europragmatisme, euroscepsis en euronegativisme. *Diffuse steun* staat voor steun voor de algemene ideeën achter de Europese Unie: 'institutionele samenwerking op basis van gedeelde soevereiniteit en een geïntegreerde liberale markteconomie.'²² *Specifieke steun* staat voor steun voor de Europese Unie. Aan de hand van deze categorieën creëerden zij een meer afgebakende definitie van eurosceptici: een euroscepticus is iemand die achter de ideeën van de Europese Unie staat, maar de manier niet juist acht waarop deze ideeën vorm zijn gegeven in de Europese Unie.²³ *Hard* euroscepticisme scharen zij onder euronegativisme. In dit onderzoek worden tegenstanders van de Europese Unie wel onder de term euroscepticisme geschaard, omdat het onderscheid dat Mudde en Kopecky maken in de Nederlandse media niet wordt gebruikt. Het is daardoor vrijwel onmogelijk deze splitsing consequent te gebruiken.

In de eerste onderzoeken over het euroscepticisme kwam het probleem van het democratisch deficit, het gebrek aan democratie in het besluitvormingsproces, naar voren. Hiermee werd bedoeld dat nationale overheden te weinig in te brengen hadden in Europese besluiten. Andere studies keken naar de publieke sector en onderzochten bijvoorbeeld de rol en de

²¹ Francesco Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis', 3.

²² Cas Mudde en Petr Kopecky, 'Euroscepsis: een conceptualisatie', in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Euroscepsis in Nederland* (Amsterdam 2005) 15-23, aldaar 17.

²³ Mudde en Kopecky, 'Euroscepsis: een conceptualisatie', 19.

standpunten van politieke partijen in deze kwestie. Die zijn nu redelijk in kaart gebracht. Euroscepticisme kan vooral bij linkse en extreemrechtse partijen gevonden worden. Het argument dat linkse partijen vaak naar voren brengen om hun eurosceptische houding te onderbouwen, is het beschermen van de verzorgingsstaat tegen liberale vrijhandel. Door deze partijen wordt gevreesd voor de financiële consequenties voor minderbedeelden als natiestaten niet langer geld mogen herverdelen naar eigen goeddunken. Zij zijn niet per definitie tegen Europa, maar wel tegen de huidige vorm van de Europese Unie.²⁴ Extreemrechtse partijen zijn over het algemeen tegen verdere Europese integratie, omdat ze de nationale soevereiniteit willen beschermen. Zij vinden economische samenwerking geen probleem, maar voeren vaak een anti-immigratiebeleid, zijn tegen het openbreken van grenzen en tegen het idee van een supranationaal instituut.²⁵ Ander onderzoek verdiepte zich in de groei van euroscepticisme in van oorsprong pro-Europese partijen. Hierdoor bestaat er nu een goed beeld van euroscepticisme in de politiek.

Tegenwoordig wordt er meer onderzoek gedaan naar de eurosceptici zelf. Uit voorgaande onderzoeken blijkt dat een eurosceptische houding wordt gevormd door verschillende factoren. Elk onderzoek legt bij het verklaren van het groeiend euroscepticisme weer de nadruk op een ander aspect. Er zijn echter drie terugkerende categorieën die ook in de inleiding naar voren komen: economische situatie, politiek-democratische ontwikkelingen en nationalistische-identiteit gevoelens waarmee grotendeels wordt verklaard waarom euroscepticisme in de afgelopen jaren enorm is toegenomen.²⁶ Door verschillende onderzoeken wordt bevestigd dat economische crisissen kunnen zorgen voor een meer sceptischere houding. Francesco Nicoli kwam tot de conclusie dat er een relatie bestaat tussen het economisch functioneren van een land en de groei van euroscepticisme. Braun bevestigt dat het economisch klimaat de publieke steun voor de Europese Unie heeft beïnvloed.²⁷

Sommige auteurs zoeken de verklaring voor het groeiende euroscepticisme meer bij politiek-democratische en nationalistische-identiteit factoren.²⁸ De nationale politiek kan op verschillende manieren bijdragen aan de groei van euroscepticisme. Enerzijds kunnen nationale overheden niet goed functioneren. Hierdoor krijgen inwoners een negatief beeld over regeringen en dit kan doorwerken in de manier waarop inwoners naar de Europese overheid kijken. Anderzijds geven politieke partijen door de toename van eurosceptici meer aandacht aan hun visie over de Europese

²⁴ Erika J. van Elsas, Armen Hakhverdian en Wouter van der Brug, 'United against a common foe? The nature and origins of Euroscepticism among left-wing and right-wing citizens', *West European Politics* 39 (2016) 6, 1181-1204, aldaar 1184.

²⁵ Elsas, Hakhverdian en Brug, 'United against a common foe?', 1185.

²⁶ Lubbers en Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism', 2.

²⁷ Daniela Braun en Markus Tausendpfund, 'The Impact of the Euro Crisis on Citizens' Support for the European Union', *Journal of European Integration* 36 (2014) 3, 231-245, aldaar 242.

²⁸ Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis', 4-5.

Unie. Daardoor kreeg kritiek op de EU een groter podium.²⁹ De derde groep argumenten wordt geschaard onder de noemer identiteit. De groei van Europese invloed kan gevoeld worden als een dreiging voor de eigen nationale identiteit. Door het openen van grenzen komt er meer concurrentie voor banen en kan criminaliteit zich makkelijker over grenzen verplaatsen. Lubbers en Jaspers laten zien dat in de periode 1990 – 2010 deze twee groepen argumenten een grotere plek hebben ingenomen om de groei van euroscepticisme te verklaren.³⁰

Ook de manier waarop een eurosceptische houding wordt aangenomen, werd onderzocht. Lubbers en Jaspers geven drie theorieën over de vraag wanneer een persoon een euroscepticus wordt. De eerste theorie beweert dat eurosceptici worden gevormd in hun adolescentieperiode en daarna hun mening niet meer aanpassen. De tweede theorie gaat ervan uit dat houding wordt bepaald door 'life-course events', belangrijke momenten in het leven. De derde theorie stelt dat de houding van mensen door de tijd heen veranderen, omdat zij geen goed onderbouwde mening hebben over Europa en daarom zomaar een positie kiezen.³¹ Voor elk van deze theorieën is wat te zeggen. Boomgaarden, Schuck, Elenbaas en de Vreese laten zien dat er op verschillende manieren gereageerd kan worden, namelijk rationeel en emotioneel, op verschillende vormen van het Europees beleid. Ze laten in hun onderzoek zien dat zowel gevoel als ratio spelen een rol bij het vormen van een eurosceptische houding.³² Uit recent onderzoek blijkt dat ook scholing van grote invloed is op het aannemen van een eurosceptische houding. Hoe hoger het opleidingsniveau, des te kleiner de kans is dat iemand eurosceptisch is of wordt.³³

Er werd ook al eerder gekeken naar de ontwikkeling van het euroscepticisme in Nederland. In *A longitudinal study of euroscepticism in the Netherlands: 2008 versus 1990* onderzochten Marcel Lubbers en Eva Jaspers welke factoren van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van euroscepticisme in Nederland. In de bundel *Eurosceptis in Nederland* komen Hans Vollaard en Bartho Boer in hun slothoofdstuk tot de conclusie dat eurosceptis in Nederland wordt gevoed door ideologie van mensen en partijen. Als de ideologie in overeenstemming is met manier waarop de Europese Unie zich ontwikkelt, ontstaan er geen problemen. Echter als ideologie in botsing komt met bijvoorbeeld de snelle Europese integratie ontwikkelen Nederlanders een eurosceptische houding.³⁴ Andere onderzoeken focusten zich op een bepaald tijdsvlak. Zo vergeleken Maurits Meijers en

²⁹ Meijers, Maurits en Christian Rauh, 'Has Eurosceptic Mobilization Become More Contagious? Comparing the 2009 and 2014 EP Election Campaigns in The Netherlands and France.', *Politics and Governance* 4 (2016) 1, 83-103', aldaar 83.; Lubbers en Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism', 14.

³⁰ Lubbers en Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism', 13-14.

³¹ Ibidem, 3-4.

³² Boomgaarden, 'Mapping EU attitudes', 247.

³³ Lubbers en Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism', 12.

³⁴ Bartho Boer en Hans Vollaard, 'Het belang van eurosceptis', in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Amsterdam 2005) 191-202, aldaar 195.

Christian Rauh het publieke debat van Nederland en Frankrijk tijdens de verkiezingstijden voor het Europees Parlement in 2009 en 2014.

Een duidelijke verklaring die alle aspecten dekt waarom steeds meer mensen eurosceptici zijn geworden, is echter nog niet gevonden. Dat het een belangrijk onderwerp is geworden in hedendaags Europa is wel duidelijk. In de komende vier hoofdstukken zal aan de hand van de vier meetpunten de ontwikkeling van euroscepticisme in Nederland in de periode 2002-2015 in kaart worden gebracht.

H.2 De invoering van de euro

1992 was een belangrijk moment in de Europese geschiedenis. Tijdens de top van Maastricht werd vergaderd over het ‘Verdrag betreffende de Europese Unie’ waarmee het proces van Europese integratie werd ingezet. Onderdeel van deze Europese integratie was de creatie van een gemeenschappelijke munteenheid. Bij het Verdrag van Maastricht in 1992 werd vastgelegd dat de Europese Economische en Monetaire Unie deze munteenheid in zou voeren. Twaalf landen zouden gebruik gaan maken van de euro: België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal en Spanje. Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Zweden kozen ervoor hun eigen munt te behouden. Vanaf 1 januari 1999 werd de euro in gebruik genomen voor beurskoersen, de waarde van obligaties en opties. Tot 1 januari 2002 werden nationale munteenheden nog gebruikt voor chartaal geld, brief- en muntgeld. Vanaf dat moment werd de euro ook ingevoerd als betaalmiddel in winkels en horeca.

Al voor 2002 leek de steun voor de Europese munt af te nemen. Waar eerst tachtig procent achter de invoering van een gemeenschappelijk munt stond, nam dit af tot zestig procent vlak voor de invoering.³⁵ Doordat de Nederlandse gulden een sterke munt was, zagen veel Nederlanders het nut niet in van een gemeenschappelijke munt. De eigen munt functioneerde immers prima.³⁶ Na de invoering van de euro begon iedereen te klagen over de zogeheten *euroflatie*. Alles leek duurder te zijn geworden ten opzichte van de gulden en daar waren de meeste Nederlanders niet blij mee.³⁷ In dit hoofdstuk wordt daarom gekeken naar het eerste jaar na de invoering van de euro waarin Nederlanders zich moeten aanpassen aan de euro.

Uit de Eurobarometer van het voorjaar van 2002 bleek dat de euro over het algemeen toch warm werd onthaald in de Europese Unie.³⁸ Het aantal tegenstanders van de euro daalde, omdat er geen noemenswaardige problemen voordeden tijdens de invoering. De steun in Nederland voor het lidmaatschap van de Europese Unie was echter in het afgelopen jaar met twee procent gedaald en deze daling zette zich in de loop van het jaar voort. Daarnaast sloegen de positieve geluiden over de euro al snel om in gemopper over de hoge prijsstijgingen in Nederland. In dit hoofdstuk wordt daarom ingegaan op de vragen in hoeverre de invoering van de euro invloed heeft gehad op de toename van euroscepticisme in Nederland? Met welke economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten onderbouwden eurosceptici hun mening? Welke verschuivingen zijn er zichtbaar in vergelijking met voorgaande jaren? Aan de hand van de volgende

³⁵ A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Verloren Consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013) 209.

³⁶ Banducci, Karp en Loedel, ‘The euro, economic interests and multi-level governance’, 698.

³⁷ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 209.

³⁸ European Commission, ‘Standard Eurobarometer 57’ (versie 21 oktober 2002), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb57/eb57_en.pdf (22 oktober 2016) i, 77.

zoektermen: *eurosepticisme*, *euroseptici*, *eurosepticus*, *euroflatie*, *invoer euro* en *invloed van Europa* zal gekeken worden naar krantenartikelen in de *Volkscrant*, het *Algemeen Dagblad*, de *Telegraaf* en de *NRC* uit 2002.

2.1 Eerste berichtgevingen

Op 1 januari 2002 haalde Gerrit Zalm, op dat moment de minister van Financiën, onder toezicht van de toegestroomde media de eerste eurobiljetten uit de pinautomaat. Het was het startsein voor de laatste fase van de invoering van de euro. Nederlanders konden hun guldens nu gaan inwisselen voor euro's. Van tevoren werd er rekening gehouden met allerlei doemscenario's zoals dat er een tekort aan euro's zou ontstaan. Echter niets van dit bleek uit te komen. Het hele project verliep soepel en in de kranten klonk weinig kritiek. Hoewel mensen wel even moesten wennen aan de nieuwe munteenheid bleef chaos uit. De voorspelling dat er enorme rijen wachtende klanten zouden komen, kwam niet uit hoewel rijen op de eerste zaterdag van het jaar wat langer waren dan normaal. Bij sommige winkels ontstonden wel tekorten aan euro's, maar omdat dit incidentele gevallen waren, werd hier wel begrip voor opgebracht.³⁹ Dankzij de goede medewerking van Nederlanders waren aan het eind van januari de meeste guldens uit de roulatie gehaald en werd de gulden officieel afgeschaft als betaalmiddel.⁴⁰ Hierbij was Nederland een van de eersten die volledig overging op de nieuwe munt.

Ondanks alle positieve geluiden over de invoering van de euro keken sommigen verder. Er werd nagedacht over de impact van de euro voor Nederland. Zo werd er in artikelen van de *Volkscrant* stilgestaan bij het feit dat de invoering van de euro meer betekende dan enkel een nieuw betaalmiddel. De nieuwe munteenheid had namelijk ook politieke en democratische gevolgen. De euro betekende meer zichtbaarheid van de Europese Unie in eigen land. Tot 2002 vond slechts een kwart van de Nederlandse bevolking dat de Europese Unie veel invloed had op Nederland.⁴¹ Dit zou nu kunnen veranderen, omdat de invoer van de euro een van de weinige besluiten was van de Europese Unie die zo ingrijpend was en zichtbaar voor iedereen. De invoering van de euro liet volgens sommigen dus zien dat besluiten van de Europese Unie ook invloed hadden op Nederland.⁴² Anderen zagen meer de nationalistische-identiteitsgevolgen van het afschaffen van de gulden. De euro stond volgens hen symbool voor het afleggen van een stuk soevereiniteit van Nederland. Doordat het met elf landen in een gedeeld monetair systeem kwam te zitten, kon Nederland geen onafhankelijk monetair beleid meer voeren, maar moest het luisteren naar de Europese Centrale

³⁹ Angela Bekkers, 'Positivo's praten VS en Europa omhoog', *Algemeen Dagblad*, 5 januari 2002.; auteur onbekend, 'Nederlandse samenleving 'europroof'', *de Volkscrant*, 7 januari 2002.

⁴⁰ Egbert Kalse, 'Euroteam wentelt in eigen succes' *NRC Handelsblad*, 29 januari 2002.

⁴¹ European Commission, 'Standard Eurobarometer 57', 63.

⁴² Auteur onbekend, 'Euro in Europa', *de Volkscrant*, 3 januari 2002.

Bank (ECB).⁴³ Hiermee legde Nederland dus een stuk van zijn eigen macht in handen van Europa. Op de mogelijke gevolgen werd niet overwegend negatief gereageerd. Auteurs vroegen zich wel af of men op de hoogte was van de vergaande consequenties van dit besluit.

In de eerste weken werd de euro dus positief ontvangen. Er was wel een groep mensen die hun vraagtekens plaatsten bij de invoering van de euro, maar Nederlanders keerden zich niet massaal tegen de euro. De euro werd zeker niet gebruikt als versterkende factor voor euroscepticisme, maar het werd echter ook niet ontvangen als bindmiddel aan de Europese Unie.

2.2 Stijgende prijzen

De aanvankelijk positieve geluiden sloegen al snel om in geklaag over de euro. Al op 9 januari verscheen in het *Algemeen Dagblad* een artikel met daarin de eerste klachten over de prijsverhogingen die zouden zijn veroorzaakt door de invoer van de euro. Ook *De Telegraaf* berichtte over het feit dat Nederlanders de nieuwe europrijzen wantrouwen.⁴⁴ Al snel werd het een veelbesproken onderwerp. Daarbij werd het woord *euroflatie* geïntroduceerd: het extra laten stijgen van de prijzen door bedrijven vanwege de invoering van de euro om kosten terug te verdienen of een extraatje te incasseren.⁴⁵ Verschillende instanties als de *Consumentenbond* en de verschillende kranten waaronder het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* en de *Volkscrant* zetten meldpunten op waar consumenten prijsstijgingen konden melden. Deze zogeheten klikpostbussen werden massaal gebruikt om te laten weten dat parkeertickets, biertjes en andere zaken veel duurder waren geworden.⁴⁶ Door de minister van Financiën en het CBS werd echter ontkend dat de euro zorgde voor deze prijsstijgingen.⁴⁷ Dit zorgde voor verontwaardiging onder lezers. Zo reageerde de heer F. van Bommel in het *Algemeen Dagblad* met 'onze overheid doet haar uiterste best om ons te laten geloven dat er geen prijsstijgingen zijn als gevolg van de introductie. Niets is echter minder waar.'⁴⁸

De kwestie ging niet liggen na een aantal weken. De hoge prijzen en de invloed van de net ingevoerde euro daarop bleven een punt van discussie. Wat ook niet meehielp, was dat Nederland last had van een hoge inflatie. Dit was niet gunstig voor de Nederlandse export. Economen vreesden voor een loonprijsspiraal. Dit is een vicieuze cirkel waarin prijzen en lonen steeds verder door elkaar worden opgedreven waarmee de Nederlandse markt steeds minder aantrekkelijk zou worden voor buitenlandse partijen.⁴⁹ Mede door de hogere prijzen en de aanhoudende inflatie daalde het

⁴³ Hans Wansink, 'Het Europese Avontuur', *de Volkskrant*, 12 januari 2002.

⁴⁴ Auteur onbekend, 'Consument wantrouwt de nieuwe europrijzen', *Algemeen Dagblad*, 9 januari 2002.; Kim Heijdenrijk, 'Klanten wantrouwen de europrijzen', *de Telegraaf*, 9 januari 2002.

⁴⁵ Auteur onbekend, 'Prijzen weer fors hoger uitgevallen in januari', *de Volkskrant*, 9 februari 2002.

⁴⁶ Sheila Sitalsing, 'Egeltjes van het CBS willen euro-feestje niet bederven', *de Volkskrant*, 12 februari 2002.

⁴⁷ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 209.

⁴⁸ F. van Bommel, 'Prijsstijgingen (1)', *Algemeen Dagblad*, 10 januari 2002.

⁴⁹ Yvonne Doorduyn, 'We hebben euroflatie flink onderschat', *de Volkskrant*, 15 mei 2002.

consumentenvertrouwen. Daarmee steeg voor het kabinet de noodzaak om deze kwestie op te lossen. In de Tweede Kamer werd er in april meerdere keren gesproken over de *euroflatie*. Vanaf eind april begon het duidelijk te worden dat de invoering van de euro van zekere invloed was geweest op prijsstijgingen. De Nederlandse Bank toonde aan dat de invoering van de euro 0,6 van de vier procent inflatie had veroorzaakt. Dit kwam doordat sommige ondernemers de invoering van de euro hadden gebruikt om de eigen prijzen te laten stijgen.⁵⁰ Enkele politieke partijen vonden daarom dat minister Zalm met ondernemers om de tafel moest gaan zitten om een prijzenstop af te spreken.⁵¹ Hier werd nooit gehoor aan gegeven en een prijzenstop zou er niet komen. In augustus begonnen uiteindelijk de winkeliers en ondernemers hun 'euromisbruik' toe te geven.⁵² Daarmee ging in Nederland ook de discussie liggen.

Wat in Nederland wel een punt van discussie bleef, waren de afspraken achter de euro en met name over het Stabiliteits- en Groeipact van de eurolanden. In het Stabiliteits- en Groeipact stond dat het begrotingstekort van landen niet groter mocht zijn dan drie procent van het bruto binnenlands product (bbp) en de staatsschuld niet groter mocht zijn dan zestig procent van het bbp. Deze afspraken waren gemaakt om ervoor te zorgen dat de waarde van de euro stabiel zou blijven. Als landen zich hier niet aan zouden houden, dan zouden er sancties volgen. In 2002 bleek echter dat zowel Frankrijk als Duitsland zich niet aan deze regels zouden houden en dat de Europese Commissie deze twee grootmachten niet op hun vingers zou tikken.⁵³ Met name de Tweede Kamer was hierover ontdaan, omdat dit de positie van euro zou kunnen verzwakken. Deze kwestie liet volgens sommige krantenartikelen gelijk de zwakte van het europroject zien. De twaalf landen deelden een gezamenlijke munt, maar hadden geen zeggenschap over wat er gebeurde in andere landen. Nederland was daardoor afhankelijker geworden van de andere EMU-landen.

In zowel *de Telegraaf* als *de Volkskrant* werd stilgestaan bij het feit dat het Stabiliteits- en Groeipact zo makkelijk gebroken kon worden. Jan Marijnissen schreef in een bijlage van *de Volkskrant* over de duivelse dilemma's die naar voren komen nu de euro is ingevoerd. De machtigste landen hebben het volgens hem voor het zeggen in Europa en Nederland kan deze landen niet op de vingers tikken.⁵⁴ Dat deze landen doen wat hen goedgebeurt blijkt ook uit het feit dat de kleinere landen als Ierland toch bezuinigingen doorvoerden om zo te zorgen dat ze het pact niet schenden, terwijl Frankrijk en Duitsland er ruimschoots overheen bleven gaan. De artikelen stipten dit aan als een gevaar voor de Europese samenwerking, omdat partners dus minder betrouwbaar bleken te zijn.

⁵⁰ Emile Bode, 'Zalm steunt aanpak euro-misbruik', *de Telegraaf*, 25 april 2002.

⁵¹ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 208-209.

⁵² Annet de Jong, 'Winkeliers geven euromisbruik toe', *de Telegraaf*, 12 augustus 2002.

⁵³ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 210.

⁵⁴ Jan Marijnissen, 'Europese integratie weer verder weg' *Algemeen Dagblad*, 21 februari 2002.

2.3 Invloed van de euro op ontwikkeling euroscepticisme

Uit het analyseren van de kranten blijkt dat de euro niet direct werd gekoppeld aan het onderbouwen van het euroscepticisme in Nederland. Dit betekent dat de euro niet werd aangevoerd als argument voor een meer eurosceptische houding. De prijsstijgingen na de invoering van de euro en de zogeheten euroflatie zorgden wel voor veel discussie in Nederland. Echter in plaats van dat de Europese Unie de schuld kreeg voor deze prijsstijgingen, werd er met de vinger gewezen naar het MKB van Nederland. Zij zouden, en achteraf bleek dat ook waar te zijn, de prijzen van hun producten te hoog hebben gecorrigeerd waardoor er dus meer betaald werd voor een biertje of voor het parkeren in de binnenstad. De Europese Unie kon daar vrij weinig aan doen. De invoering van de euro stopte echter niet de toename van het aantal eurosceptici in Nederland en daarom heeft misschien de euro wel indirect invloed gehad op de toename van euroscepticisme. Het aantal mensen dat positief tegenover het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie nam in vergelijking met het jaar daarvoor met drie procent af tot 71 procent.⁵⁵

Deze uitkomsten worden onder andere bevestigd door de masterthesis van A.E. Schijvens. Zij laat zien dat er in *De Volkskrant* en *NRC Handelsblad* in 2002 nog geen sprake was van een algehele eurosceptische houding. Mensen waren kritisch over het functioneren van de monetaire unie, maar reflecteerden dit minder op de Europese Unie zelf.⁵⁶ Euroscepticisme bestond op dat moment veelal uit kritiek op sommige zaken van de Europese Unie, maar daarmee werd niet gelijk het hele Europese project gezien als falend en verkeerd. Nederlanders zagen de Europese Unie als iets om over te klagen, maar ook als iets wat moest blijven. Nederlandse burgers waren tevreden met de vrede en welvaart die Europa heeft gebracht, maar zetten bij sommige zaken hun vraagtekens. Sommige auteurs waren echter wel zeer voorzichtig met het uitspreken van steun voor de EU.

Er lijkt dus in Nederland anno 2002 vooral sprake te zijn van *soft* euroscepticisme. Onderzoek van Lubbers en Scheepers bevestigt dat het aantal *soft* eurosceptici in deze periode in Nederland het sterkst toenam van alle lidstaten.⁵⁷ Argumenten die voor een *soft* eurosceptische houding werden aangedragen, waren allereerst economisch van aard. Nederland was de grootste nettobetaler aan de Europese Unie. Dit betekende dat Nederlanders per persoon het meeste afdroegen aan de Europese Unie. Dit was voor eurocritici een belangrijk speerpunt in de afgelopen jaren.⁵⁸ Daarnaast werd ook

⁵⁵ European Commission, 'Standard Eurobarometer 56' (versie april 2002), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb56/eb56_en.pdf (22 oktober 2016) 20.; European Commission, 'Standard Eurobarometer 57', 22.

⁵⁶ Schijvens, *Van euro naar scepsis*, 43.

⁵⁷ Marcel Lubbers en Peer Scheepers, 'Divergent trends of euroscepticism in countries and regions of the European Union', *European Journal of Political Research* 49 (2010) 6, 787-817, 800.

⁵⁸ Robert Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent.' *European Studies: A Journal of European Culture, History and Politics* 20 (2004) 1, 99-126, aldaar 100.; Petter en Griffiths, 'Gekke Henkie in Europa?', 51.

het zwakke Stabiliteits- en Groeipact als argument aangedragen. Dat sommige landen zoals Nederland zich wel aan de afspraken hielden terwijl andere landen de regels aan hun laars laptten, was voor vele critici een belangrijk speerpunt.

Politiek-democratische argumenten draaiden allereerst om het democratisch deficit. Critici vonden dat er binnen de Europese Unie meer zaken besloten moesten worden die door de lidstaten werden aangedragen en dat besluitvorming van de Europese Unie meer doorzichtig moesten worden.⁵⁹ Ook het proces van Europese integratie waarbij landen politieke macht afdragen aan Europa werd genoemd. Sommige Nederlanders vonden dat dit proces veel te snel en te ver ging en dat Nederland er te weinig invloed op had. Zij waren tegen verdere uitbreiding van de bevoegdheden van Brussel en vonden dat de Europese samenwerking alleen op economisch vlak moest blijven. Anderen stelden dat Nederland steeds meer macht moest inleveren en dat de grote landen het voor het zeggen kregen in Europa.

De verschillende nationalistische-identiteitsargumenten sloten aan bij bovenstaande argumenten. Doordat Nederland politieke macht en soevereiniteit afdroeg aan Europa, kon Nederland op de lange termijn misschien zijn eigen belangen niet nastreven terwijl Nederland in de eerste plaats aan zijn eigen burgers moest denken.⁶⁰ De uitbreiding van de Europese Unie met voormalig Oostbloklanden werd vaker gezien als bedreiging vanwege het mogelijke verlies van banen en de toename van immigratie. Immigratie werd door Nederlanders op dat moment al als potentieel probleem ervaren.⁶¹ In Nederland werd vanaf 1998 al gestreefd naar een strenger immigratiebeleid. Met de uitbreiding van de Europese Unie zou dit moeilijker te handhaven zijn. Vooral de argumenten van het verlies van soevereiniteit en de toenemende immigratie van sterke invloed waren op de toename van euroscepticisme.⁶²

Aan het eind van 2002 stond de meerderheid van de Nederlandse bevolking nog achter de Europese Unie, ook na de invoering van de euro. Met de invoering van de euro werd Europa meer zichtbaar in Nederland, maar dit had vooralsnog geen grote gevolgen. De meeste Nederlanders die kritisch tegenover de Europese Unie stonden, vonden niet dat Nederland uit de Unie moest stappen. De Europese Unie moest echter wel een aantal procedures aanpassen en beter naar zijn lidstaten luisteren.

⁵⁹ Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands', 104 en 121.

⁶⁰ Ibidem, 101-102, 108 en 121.

⁶¹ Joop van Holsteyn en Josje den Ridder, 'Een reus in de polder? Nederlandse kiezers en het electorale belang van Europese integratie', in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Amsterdam 2005) 23-45, aldaar 36-37.; Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands', 116.

⁶² Lubbers en Scheepers, 'Divergent trends of euroscepticism', 789.

H.3 Het referendum over het grondwettelijk verdrag in 2005

Op 1 juni 2005 werd er in Nederland gestemd over de goedkeuring van het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa. Hier stemde 61,5 procent van alle kiezers tegen op de vraag: ‘bent U voor of tegen instemming door Nederland met het verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa’. Het Nederlandse kabinet trok daarop het wetsvoorstel tot aanneming van de Europese Grondwet in en ratificeerde het Verdrag niet. Het referendum was een initiatief van Tweede Kamerleden Farah Karimi(GroenLinks), Niesco Dubbelboer(PvdA) en Boris van der Ham(D66), omdat zij het belangrijk vonden dat Nederlanders zich uit konden spreken over de Europese grondwet. Het voorstel werd in de Tweede Kamer op 25 november 2003 aangenomen en door de Eerste Kamer goedgekeurd eind januari 2005. In het voorjaar van 2005 werd er door de politieke partijen campagne gevoerd.⁶³ Uit onderzoek van het *NRC Handelsblad* bleek dat tot in het begin van het voorjaar 2005 ruim de helft van de Nederlanders voor een Europese grondwet was, maar dat dit in mei 2005 was veranderd: 40 procent van de Nederlanders bleek nu tegenstander van de Europese grondwet te zijn en slechts 39 procent nog voorstander.⁶⁴

Door het referendum over de grondwet werden Nederlanders zich meer bewust van het werk in Brussel. In november 2003 wist 44 procent van de plannen over de grondwet, in mei 2005 was dit gegroeid tot 98 procent. Met dit groeiend bewustzijn kregen mensen een meer kritische houding. Uit de Eurobarometer blijkt dat Nederlanders niet per se negatief tegenover het idee van een Europese grondwet stonden en driekwart van de bevolking vond het nog steeds een goed idee dat Nederland lid was van de Europese Unie. Waar bestond dan wel bezwaar tegen? In dit hoofdstuk wordt een aantal vragen behandeld. Er wordt gekeken waarom Nederlanders tegen het aannemen van de Europese grondwet stemden. In hoeverre had dit invloed op de ontwikkeling van euroscepticisme in Nederland? Met welke economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten onderbouwden eurosceptici hun mening? Welke verschuivingen zijn er zichtbaar in vergelijking met voorgaande jaren? Aan de hand van de volgende zoektermen: *euroscepticisme*, *eurosepsis*, *euroseptici*, *eurosepticus*, *kritiek op grondwet* en *referendum* zal gekeken worden in de *Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad*, de *Telegraaf* en het *NRC Handelsblad*. De zoekperiode wordt gezet op twee maanden voor het referendum omdat op dat moment duidelijk wordt dat de steun voor het ja-stemmen aan het afnemen is tot één maand na het referendum.

⁶³ Parlement & Politiek, ‘Referendum Europese Grondwet’ (datum onbekend)

http://www.parlement.com/id/vh8ml7j9udxm/referendum_europese_grondwet (22 oktober 2016).

⁶⁴ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 244.; Robert Giebels, Egbert Kalse en Kees Versteegh, ‘Als we het nou maar beter uitleggen’ *NRC Handelsblad*, 4 juni 2005.

3.1 Het starten van de campagne

Bij de start van de campagne in 2005 had de politiek een aantal onrustige jaren achter de rug. Het kabinet Balkenende II was impopulair onder de Nederlandse bevolking en burgers stonden meer wantrouwend tegenover de bestuurlijke elite. Populistische partijen hadden deze wantrouw verder aangewakkerd. De Europese Unie speelde in politiek Nederland geen grote rol. Er ontbrak juist een actief debat over het functioneren van de Europese Unie. Veel Nederlanders waren slechts mondjesmaat op de hoogte van wat de Europese Unie inhield en wat het doel van de nieuwe Europese grondwet was. Het gebrek aan kennis en interesse bleek al jaren uit opiniepeilingen gehouden door de Europese Unie. Dit was ook een van de redenen dat een referendum werd aangevraagd. Er werd gehoopt dat de interesse voor de Europese Unie zou worden aangewakkerd doordat Nederlanders nu voor het eerst mochten stemmen over een Europese kwestie. Veel aandacht werd echter in het begin van 2005 nog niet geschonken aan het aankomende referendum.⁶⁵ Dit veranderde in het voorjaar van 2005 toen verschillende politieke partijen en instanties campagne gingen voeren.

Er was geen sprake van een gemeenschappelijke campagne doordat voor- en tegenstanders hun eigen plan trokken. Door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zou campagne worden gevoerd om Nederlanders op te roepen om te komen stemmen op 1 juni. Een onafhankelijke Referendumcommissie werd opgericht om de Nederlandse bevolking voorlichting te geven over wat de grondwet nu precies inhield.⁶⁶ Deze commissie mocht een miljoen euro verdelen over verschillende campagnes van voor- en tegenstanders. Dit waren politieke partijen of instituten gelieerd aan partijen en instanties als instituut Clingendael en Comité Grondwet Nee.⁶⁷ De grote politieke partijen waren het er allemaal erover eens dat de Europese grondwet moest worden aangenomen. Zij wilden niet actief campagne voeren en wakkerden daardoor het maatschappelijk debat niet aan. Alleen de Socialistische Partij (SP), Lijst Pim Fortuyn (LPF), de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), ChristenUnie (CU) en Geert Wilders waren tegen het instellen van de Europese grondwet.

Vanaf januari startte het Comité Grondwet Nee als eerste hun campagne. Het comité focuste zich op zijn eerste actiepoint: burgers voorzien met informatie over de grondwet. Volgens Comité Grondwet Nee was de informatieverschaffing vanuit de overheid tot dan toe te marginaal geweest.⁶⁸ Daarom probeerde het comité uit te leggen wat er ging veranderen met de inwerkingstelling van de

⁶⁵ Raymond van den Boogaard, 'Grote partijen discussiëren over 'ja' of 'ja'; Afwezigheid van Nederlands debat over EU-grondwet trekt internationaal de aandacht', *NRC Handelsblad*, 15 april 2005.

⁶⁶ Paul Lucardie, 'De campagne: David tegen Goliath?' in: Kees Aarts & Henk van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005), 104-122, aldaar 104-105.

⁶⁷ Lucardie, 'De campagne', 108-109.

⁶⁸ *Comité Grondwet NEE*, 'Nee tegen deze Grondwet' (versie onbekend) <http://www.andereuropa.org/wp-content/uploads/2011/06/grwnee.pdf> (24 oktober 2016).

grondwet. Andere instellingen lieten in folders zien met welke argumenten zij tegen stemden. De politieke partijen die tegen waren, mengden zich al snel ook in de campagnevoering. De SP voerde actief campagne onder andere door het uitdelen van flyers en het geven van interviews. De SP probeerde de onvrede met de euro en het Stabiliteits- en Groeipact te koppelen aan het referendum. Dit lukte toen een directeur van de Nederlandse Bank stelde dat de gulden te laag was ingeruild voor de euro. Daarmee werden problemen met de euro alsnog aan de Europese Unie verweten.⁶⁹ Daarnaast stelde de SP dat de grondwet zou zorgen voor een Europese superstaat waarin Nederland nog maar een kleine rol zou vervullen. Ook LPF, ChristenUnie, SGP en Geert Wilders deden mee aan debatten. Veelgehoorde argumenten waren het afstaan van het immigratiebeleid aan de Europese Unie en het ontbreken van een juiste aanpak om het democratisch deficit tegen te gaan.⁷⁰ Geert Wilders koppelde de eventuele toetreding van Turkije aan het referendum.

Hun campagne bleek effectief in het aanwakkeren van de interesse van Nederlanders en ook in het overhalen van de vele twijfelende Nederlanders die niet wisten wat ze moesten stemmen. Eind april 2005 lieten peilingen zien dat het aantal twijfelende kiezers aan het afnemen was en dat het aantal kiezers dat tegen zou gaan stemmen aan het toenemen was.⁷¹ Deze stijgende lijn in tegenstemmers kan goed verklaard worden door het feit dat hoe minder goed geïnformeerd burgers zijn, des te groter de kans is dat ze politieke partijen volgen in hun mening.⁷² De kennis van Nederlanders over de Europese Unie was niet groot en daarom lieten zij zich leiden door wat er op radio, tv en in de kranten werd verteld. De voorstanders waren op dat moment al wel bezig met voorbereidingen voor het referendum, maar waren nog niet gestart met effectief campagnevoeren.

Binnen het kabinet werd er overlegd of de campagne niet eerder moesten worden gestart, maar daar werd de noodzaak nog niet van ingezien.⁷³ Halverwege april gingen de andere politieke partijen zich ook bezighouden met het informeren van burgers, maar pas in mei kwam de campagne goed van de grond. Deze campagne werd getypeerd als een enorme stroom aan feiten en informatie waarmee de politici hoopten de burgers over te halen om ja te stemmen.⁷⁴ In kranten en op radio en televisie gaven ministers hun redenen om voor de grondwet te stemmen. Ook werd er door de Referendumcommissie in tien redenen aangedragen waarom de grondwet een goed idee was. Daarnaast werd er al eerder een samenvatting uitgedeeld over de grondwet, de zogeheten

⁶⁹ Lucardie, 'De campagne', 116-117.

⁷⁰ Ibidem, 118-120.

⁷¹ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 244.

⁷² Petter en Griffiths, 'Gekke Henkie in Europa?', 63.

⁷³ Auteur onbekend, 'Bot: geen paniek over Grondwet; Campagne niet beginnen', *NRC Handelsblad*, 18 april 2005.

⁷⁴ Jan Kleinnijenhuis, Janet Takens en Wouter H. van Atteveld, 'Toen Europa de dagbladen ging vullen' in Kees Aarts & Henk van der Kolk(red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) 123-144, aldaar 126.

Grondwetkrant.⁷⁵ Deze krant was echter geen groot succes. De krant werd veel te saai bevonden en maakte de grondwet niet veel duidelijker voor de gemiddelde Nederlander.

Tweede Kamerleden vertelden ook hun eigen redenen om voor of tegen de grondwet te stemmen. Daarbij probeerde het jakamp vooral de argumenten van het neekamp onderuit te halen. Een argument dat zij aandroegen was dat het Europese immigratiebeleid al in gebruik is. Het instemmen van de Europese grondwet gaat daar niks aan veranderen en tegenstemmen helpt daarbij ook niet. Voorstanders van de grondwet stelden dat de soevereiniteit van Nederland niet zou worden aangetast en dat Europa niks over de Nederlandse verzorgingsstaat te zeggen zou krijgen. Daarnaast droeg het jakamp aan dat toetreding van Turkije tot de Europese Unie niets met de grondwet te maken heeft en dat de euro niet zal verdwijnen.⁷⁶ Beide argumenten konden dus eigenlijk niet in het debat over de grondwet worden gebruikt. Bovendien, zo stelden voorstanders, tegen Europa kiezen zou Nederland veel geld kosten en dat wilde toch niemand?⁷⁷

Er werden echter ook nieuwe argumenten aangevoerd. Zo stelde minister Zalm dat mensen voor de Europese grondwet moesten stemmen zodat Nederland meer controle uitoefenen op de Europese begroting.⁷⁸ Met een nieuwe grondwet zou ook de effectiviteit van de Europese Unie kunnen worden vergroot. Volgens minister-president Balkenende zou het met de nieuwe grondwet makkelijker worden om problemen als terrorismebestrijding, milieuvervuiling en het asielbeleid aan te pakken. Ook zou de Nederlandse economie er wel bij varen. Daarnaast zou het met de nieuwe grondwet makkelijker zijn om regelgeving aan te passen.⁷⁹ Met een snelgroeïende Europese Unie, in 2004 kwamen er 10 lidstaten bij, moesten er nu eenmaal aanpassingen worden gemaakt om de Europese Unie bestuurbaar te houden.⁸⁰ Tegenstanders vonden juist dat de grondwet de democratie van de EU meer deed afnemen dan nu al het geval was, omdat nog meer macht in handen zou komen van ambtenaren in Brussel.⁸¹

Over en weer beschuldigen het voor- en tegenkamp elkaar van het inspelen op onderbuikgevoelens om kiezers over te halen. Zo maakte de VVD een propagandafilmpje waarin de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog zouden worden getoond. Dit werd gezien als bangmakerij en zodoende nooit uitgezonden. Minister Donner stelde dat de Europese grondwet conflicten in Europa zou voorkomen en dat tegenstemmen grote gevolgen zou hebben. Dit was onzin

⁷⁵ Auke Leen, 'Zoektocht naar de kat die blaft', *NRC Handelsblad*, 16 april 2005.; Yvonne Wiggers, 'Europagoeroe Nicolai; ... is de plaatjes vergeten', *Algemeen Dagblad*, 23 april 2005.

⁷⁶ Auteur onbekend, 'Emoties aan Kop bij EU-referendum', *de Telegraaf*, 19 april 2005.

⁷⁷ Auteur onbekend, 'Ja tegen grondwet', *de Telegraaf*, 14 mei 2005.

⁷⁸ Auteur onbekend, 'Sceptici op de knoflookgrens', *NRC Handelsblad*, 27 mei 2005.

⁷⁹ Kees Versteegh, 'Nee verzwakt positie Nederland; Premier roept voorstanders Grondwet op kleur te bekennen' *NRC Handelsblad*, 28 april 2005.

⁸⁰ J.M. Bik, 'Leve de evenredigheid', *NRC Handelsblad*, 10 mei 2005.

⁸¹ Mark Kranenburg, 'Twisten over de toekomst van Europa; zal de Grondwet het democratische gat in Brussel vergroten?', *NRC Handelsblad*, 31 mei 2005.

volgens zowel voor- als tegenstanders want het Verdrag van Nice zou in werking blijven.⁸² Balkenende stelde dat hij niet met een nee kon aankomen in Europa. Minister Bot riep op dat mensen die twijfelden of om ‘verkeerde’ redenen zouden gaan stemmen, niet moesten gaan stemmen.⁸³ Het tv-spotje van de SP zou leugens bevatten: het zou de Nederlandse sociale voorzieningen niet op het spel zetten.⁸⁴ Kortom het debat over de Europese Grondwet laaide in de laatste weken hoog op. In de laatste twee weken bepaalde nog een derde van alle stemmers hun keuze en tot op de dag zelf werd er geflyerd om mensen over te halen om voor of tegen te stemmen.⁸⁵

3.2 Nederland zegt nee! De kloof tussen Nederland en Europa zichtbaar

Op 2 juni kon niemand om de uitslag heen. De krantenkoppen van de dag na de stemming konden niet duidelijker zijn. *De Telegraaf* hield het kort en opende met: ‘Keihard NEE.’⁸⁶ *De Volkskrant* kopte met: ‘Overweldigend nee tegen Grondwet; Bijna 62 procent van kiezers stemt tegen, 38 procent voor. Hoge opkomst: 63 procent Balkenende belooft dat kabinet uitslag zal respecteren. Bot: ‘We hebben de burger te veel door de strot willen duwen’. Het *NRC Handelsblad* opende met: ‘Parlement twijfelt aan zichzelf na referendum; Hoge opkomst referendum 61,6 procent tegen. Brussel: geen paniek.’⁸⁷ *Het Algemeen Dagblad* stelde vast dat: ‘Politiek geschokt over afwijzing van Grondwet’⁸⁸ Alle kranten waren het er eigenlijk over eens: Nederlanders hadden zich in grote getallen tegen het referendum uitgesproken en de verliezers waren de grote politieke partijen die in de afgelopen maand campagne hadden gevoerd om voor te stemmen. Bijna unaniem spraken ze over een grote kloof die tussen kiezers en de politiek bleek te bestaan. Volgens het *NRC Handelsblad* was deze kloof zelfs al eerder zichtbaar geweest. De Nederlandse burgers waren al langer sceptisch tegenover verdere uitbreiding van de Europese Unie.⁸⁹

De reacties van politici die de tegen-campagne hadden gevoerd, kwamen in de loop van de dag. Andre Rouvoet van de ChristenUnie sprak: ‘De grens van politieke integratie in Europa is bereikt.

⁸² Auteur onbekend, ‘Geen oorlog na afwijzen EU-grondwet’; Bot na uitspraken Donner’, *NRC Handelsblad*, 20 april 2005.

⁸³ Auteur onbekend, ‘Bot: Ga bij twijfel over grondwet niet stemmen’, *de Telegraaf*, 24 mei 2005.; Harryvan en Harst, *Verloren consensus*, 244.

⁸⁴ Auteur onbekend, ‘Felle kritiek op nee-spotje SP’, *de Telegraaf*, 26 mei 2005.

⁸⁵ Jaap Jansen, ‘Campagne tot in het stembokje; ja- en neekamp zetten aan voor de eindsprint’, *Algemeen Dagblad*, 31 mei 2005.; European Commission, ‘Flash Eurobarometer Reports. 172 The European Constitution: post-referendum in The Netherlands (versie juni 2005) http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/flash_arch_173_153_en.htm (25 oktober 2016) 9.

⁸⁶ Auteur onbekend, ‘Keihard NEE’, *de Telegraaf*, 2 juni 2005.

⁸⁷ Harm van den Berg en Rene Moerland, ‘Parlement twijfelt aan zichzelf na referendum; Hoge opkomst referendum 61,6 procent tegen Brussel: geen paniek’, *NRC Handelsblad*, 2 juni 2005.

⁸⁸ Auteur onbekend, ‘Politiek geschokt over afwijzing van Grondwet’, *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2005.

⁸⁹ Auteur onbekend, ‘Tussen Nederland en Europa gaapt al langer een gat’, *NRC Handelsblad*, 2 juni 2005.

De Nederlandse bevolking heeft gisteren, op 1 juni, aan de noodrem van de voortdenderende trein van de Europese eenwording getrokken.⁹⁰ De tegenpartijen spraken in het Tweede Kamerdebat triomfantelijk over de uitslag van het referendum. De SP en Geert Wilders refereerden net zoals de kranten naar de kloof tussen de bevolking en de overheid die volgens hen uit dit referendum bleek.⁹¹ Ook binnen de partijen die de voor-campagne hadden gevoerd, was er de realisatie dat zij de mening van de Nederlanders niet hadden gehoord. Zij waren er dan ook voorstander van om een maatschappelijk debat over Europa op gang te brengen.⁹² Hoe deze discussie op gang gebracht zou moeten worden, wist men niet.

Nu de uitslag bekend was, rees de vraag wat er nu moest gebeuren met de verworpen grondwet en hoe de uitslag Nederlands positie in Europa aantastte. Veel zou er in eerste instantie niet veranderen. De verdragen die op dat moment in werking waren, bleven in werking. Zowel het verdrag van Nice als de Schengenakkoorden verloren niets aan hun betekenis en daarmee was met het nee-stemmen de Europese integratie niet gestremd.⁹³ Ook in Brussel bestond er onzekerheid over wat er überhaupt met de grondwet zou gebeuren nu twee landen het hadden afgewezen. Frankrijk had twee dagen eerder de Europese grondwet ook al verworpen. Het was de vraag of de grondwet helemaal verworpen zou moeten worden of dat, zoals sommigen voorstelden, 'goede' delen van de Europese grondwet moesten worden overgenomen en in het verdrag van Nice moesten worden gevoegd.⁹⁴ Dan zouden er onderhandelingen moeten volgen. Tijdens de Europese top halverwege juni werden geen besluiten genomen over hoe Europa nu verder moest gaan. Integendeel, de nationale leiders verergerden de kwestie door het ook niet eens te worden over de begroting voor de Europese Unie.⁹⁵

In Nederland heerste enerzijds het gevoel dat het huidige voorstel voor de Europese grondwet niet goed was. Zij stonden wel open voor een nieuwe versie van de grondwet, maar vonden wel dat een hervorming van de grondwet nodig was voordat Nederland het kon accepteren. Uit verscheidene artikelen blijkt dat critici vonden dat de grondwet duidelijker moest worden opgesteld, de kerntaken van de Europese Unie moest vastleggen en uitleggen aan alle Europeanen waarom er een grondwet kwam. Anderzijds heerste het gevoel dat Nederland de grondwet had verworpen en dat er voorlopig niet moest worden nagedacht over een nieuwe Europese grondwet. Sommigen vroegen zich zelfs af of er überhaupt een Europese grondwet zou moeten komen. In eerste instantie zou Europa zich moeten focussen op de essentiële veranderingen die Nederlanders

⁹⁰ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 245.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Raymond van den Boogaard, 'Angst voor 'SP-show' bij discussie over Europa; Voorbereidingen van breed maatschappelijk debat komen langzaam op gang, *NRC Handelsblad*, 30 juni 2005.

⁹³ Caroline de Gruyter, 'Schengen geeft vorm aan integratie van EU', *NRC Handelsblad*, 9 juni 2005.

⁹⁴ Mark Kranenburg, 'Haal gezonde delen uit dode EU-grondwet', *NRC Handelsblad*, 1 juni 2005.

⁹⁵ Auteur onbekend, 'EU financieel en politiek op drift', *de Telegraaf*, 19 juni 2005.

nodig vonden voor de Europese Unie. De veranderingen die zij nodig achtten waren meer invloed van nationale overheden en meer democratie in de Europese Unie.⁹⁶ De Europese Unie moest gaan luisteren naar wat de Europeanen wilden en niet wat de politici wilden.⁹⁷

3.3 Invloed referendum op de ontwikkeling van euroscepticisme

Het enthousiasme van Nederlanders voor de Europese Unie was vanaf de jaren negentig al aan het bekoelen. Zoals in 2002 naar voren kwam, werden verklaringen daarvoor gegeven met een focus op economische en nationalistische-identiteitsargumenten. Nederland droeg al langere tijd per persoon het meeste af aan Europa en hier was veel aandacht voor in de Nederlandse media. Er was met name sprake van *soft* euroscepticisme. Dit was ook nog het geval in 2005. Dit blijkt ook uit het feit dat in 2005 meer Nederlanders dan in 2002 positief stonden tegenover het Europese lidmaatschap van Nederland, maar dat er wel meer kritiek zichtbaar was in de media.⁹⁸ De steun voor de Europese Unie was ook nog bovengemiddeld in vergelijking met andere Europese landen. Doordat Nederland van oorsprong een exportland is, zagen Nederlanders nog steeds de voordelen van de gezamenlijke Europese markt.⁹⁹

Dat het Nederlands euroscepticisme niet alleen werd gevoed door economische argumenten blijkt uit het feit dat het euroscepticisme steeg terwijl de nationale afdracht aan Europa daalde en er geen serieuze economische problemen waren.¹⁰⁰ Andere factoren als de politieke situatie in Nederland waren van invloed op de stijging. Lubbers en Jaspers laten zien dat dalend vertrouwen in de binnenlandse politiek kan zorgen voor aanwakking van euroscepticisme. In de periode voor en na het referendum over de grondwet werden zowel economische, als politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten genoemd. De Eurobarometer Flash over het nee-stemmen in Frankrijk en Nederland laat zien dat Nederlanders nee stemden om gebrek aan informatie omtrent de grondwet, de snelheid van de Europese integratie, het verlies van soevereiniteit en de complexiteit van het verdrag.¹⁰¹

Uit de analyse van de kranten blijkt dat veel argumenten voor de toename van het euroscepticisme in Nederland overeenkomen met de zaken die genoemd werden tijdens het debat over het grondwettelijke verdrag. Economische factoren focusten op twee zaken: dat Nederlanders

⁹⁶ Mark Kranenburg, 'Begraaf de Grondwet, schep liever banen', *NRC Handelsblad*, 25 juni 2005.

⁹⁷ Ronald Veerman, 'Europa van de kaart', *de Telegraaf*, 3 juni 2005.

⁹⁸ European Commission, 'Standard Eurobarometer 63' (versie september 2005), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb63/eb63_en.pdf (26 oktober 2016) 22.

⁹⁹ Petter en Griffiths, 'Gekke Henkie in Europa?', 45 en 50.

¹⁰⁰ Ibidem, 52-53.

¹⁰¹ Nick Startin en André Krouwel, 'Euroscepticism Re-galvanized: The consequences of the 2005 French and Dutch rejections of the EU Constitution', *JCMS: Journal of Common Market Studies* 51 (2013) special issue, 65-84, aldaar 71-73.

het meest afdroegen aan Europa en op de hoge kosten van de Europese Unie.¹⁰² Volgens Nederlanders droeg Nederland te veel geld af aan Europa en werd er een te groot deel van het Europese budget besteed aan personeelskosten.¹⁰³ Ook het vergaderen in zowel Straatsburg als Brussel was velen een doorn in het oog. Veel onvrede heerste er ook over het gebruik van de euro. Volgens sommigen had dit de Nederlandse economie niet goed gedaan, maar had het juist de inflatie opgedreven. Ook de bewering dat de gulden te goedkoop was ingeruild voor de euro zette kwaad bloed bij Nederlanders. Zij voelden zich bedonderd door politiek Nederland.¹⁰⁴ Een ander argument wat aangedragen werd, had in eerste instantie weinig met de grondwet te maken. Mensen stemden tegen de grondwet, omdat ze bang waren voor een toename van immigratie. Het aantal immigranten zou dan enorm gaan toenemen en zij zouden dan teren op Nederlands belastinggeld.¹⁰⁵

Politiek-democratische argumenten varieerden van kritiek op het functioneren van de Europese Unie tot allerlei wetgeving van de Unie. Veel kritiek werd geleverd op de trage besluitvorming van de Europese Unie, maar ook op het hoge tempo van het doorvoeren van vergaande maatregelen van Brussel zonder consultatie van zijn burgers.¹⁰⁶ Volgens critici moest het bestuur van de Europese Unie weg uit de donkere kamertjes en kwesties moesten democratisch in alle openheid worden besloten. Er werden nu allerlei afspraken gemaakt zonder dat Nederland daarop veel invloed kon uitoefenen. Dat werd gezien als een slechte zaak. De nieuwe grondwet zou hierin geen verbeteringen brengen want de democratische besluitvorming zou niet worden bevorderd. Er zou juist meer door ambtenaren in plaats van door het parlement worden besloten.¹⁰⁷ Ook zouden kleinere landen minder te zeggen krijgen in verband met aanpassingen voor vertegenwoordigers en het afschaffen van het vetorecht.¹⁰⁸ Met de afname van de invloed van Nederland werd er gevreesd dat de Europese Unie op weg was om een politieke unie te worden en dat Nederland een soort provincie van de superstaat Europa zou worden.¹⁰⁹ Europa moest zich volgens sceptici enkel bezighouden met zaken die niet op individueel niveau konden worden

¹⁰² Alexander Otgaar, 'Tegenstem helpt niet', *Algemeen Dagblad*, 13 mei 2005.

¹⁰³ Bart Dirks en Bert Lanting, 'Brussel na de bom; Brussel rouwt', *de Volkskrant*, 4 juni 2005.

¹⁰⁴ Dafna Holtzer, 'Ik voel me gewoon bedonderd', *Algemeen Dagblad*, 14 mei 2005.; Raymond van den Boogaard, 'Vrees komt uit: campagne gaat niet over Grondwet', *NRC Handelsblad*, 19 mei 2005.

¹⁰⁵ Arie Elshout, 'Publieke betrokkenheid', *de Volkskrant*, 18 april 2005.; Alexandra van den Bosch, 'Succes scherpe eisen bruid van ver verrast', *de Telegraaf*, 13 mei 2005.; Auteur onbekend, 'NRC Webcongres: Grondwet EU voorkomt conflicten in Europa niet', *NRC Handelsblad*, 23 april 2005.

¹⁰⁶ Andrew Moravcsik, 'Europa takelt niet af, maar is juist stabiel; Kiezers waren verstandiger dan ze dachten', *NRC Handelsblad*, 3 juni 2005.; Arnout Brouwers, 'Schaf het Europarlement af; De kiezers hebben het eindstation van Europa helder in kaart gebracht', *de Volkskrant*, 11 juni 2005.; J.L. Heldring, 'Op drift', *NRC Handelsblad*, 2 juni 2002.

¹⁰⁷ Kranenburg, 'Twisten over de toekomst van Europa'.; Jaap Jansen, 'Crisis van de mokkende burger; voor de tweede keer opgestoken middelvinger naar elite', *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2005.

¹⁰⁸ Paul Brill en Bert Lanting, 'Europese Grondwet', *de Volkskrant*, 23 april 2005.

¹⁰⁹ Auteur onbekend, 'Europeanen niet een volk', *de Telegraaf*, 28 mei 2005.

geregeld. De rest moest worden overgelaten aan nationale overheden.¹¹⁰ De weg die de Europese Unie met deze grondwet was ingeslagen, vonden zij slecht. Sommige sceptici vonden zelfs dat de Europese Unie geen grondwet nodig had, omdat het ook geen staat was.¹¹¹ Kritiek klonk ook over het slechte naleven van regels. Velen vonden het niet kunnen dat de Europese wetgeving niet door iedereen werden nageleefd. Nu hield Nederland zich aan de afspraken, maar de rest niet en dit zou negatieve economische en politieke consequenties kunnen hebben. Ook de mogelijke toetreding van Turkije werd door velen met argwaan bekeken.

Nationalistische-identiteitsargumenten focusten zich vooral op het verlies van Nederlandse soevereiniteit door de invoering van de grondwet en de aantasting van de eigen identiteit door de uitbreiding van de Europese Unie. Nederland zou te veel macht aan Europa moeten afdragen waardoor Nederlanders niets meer te zeggen zouden hebben over hun eigen land. Het verlies van nationale soevereiniteit was na het gebrek aan informatie het meest genoemde argument om tegen de Europese grondwet te stemmen.¹¹² Ook het verlies van de eigen verzorgingsstaat als de Europese integratie steeds verder werd doorgevoerd, werd vaak genoemd. Nederlanders hadden immers hard gewerkt voor hun sociale zekerheden en door Europese regelgeving en immigratie zou dit mogelijk kunnen aantasten. Ook zagen velen de open grenzen en de toevoeging van verschillende voormalig Oostbloklanden aan de Europese Unie als een bedreiging van de nationale identiteit. Met het tegenstemmen zou dit niet worden teruggedraaid, maar ontevredenheid over dit onderwerp werd wel meegenomen bij het bepalen van de positie tijdens het referendum.

Het referendum was de eerste keer dat Nederlanders konden meebeslissen over het proces van Europese integratie. De uitslag liet duidelijk zien dat burgers het idee hadden dat hun stem niet werd gehoord in Europa.¹¹³ Het gevolg was dat elke politieke partij vanaf 2005 de kwestie 'Europa' opnam in hun partijprogramma en dat Europa inderdaad meer een onderwerp van publieke discussie werd zoals de initiatiefnemers van het referendum hadden gehoopt.¹¹⁴ Uit de reacties op het referendum bleek dat er geen sprake was van algehele Europafobie. Bijna niemand wilde zonder de Europese Unie. Er was echter veel kritiek op de werking van de Europese Unie. In vergelijking met 2002 ging er bij het uiten van kritiek op de Europese Unie meer aandacht naar politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten. Economische factoren bleven echter ook van belang.¹¹⁵ Opvallend was dat uit de uitslag van het referendum bleek dat onder laagopgeleiden

¹¹⁰ Auteur onbekend, 'Europese grondwet...', *de Volkskrant*, 21 mei 2005.; Auteur onbekend, 'Sceptici op de knoflookgrens'.

¹¹¹ Geert Wilders, 'Deze grondwet geeft kleinere landen het nakijken', *de Volkskrant*, 24 mei 2005.

¹¹² European Commission, 'Flash Eurobarometer Reports 172', 15.

¹¹³ Boer en Vollaard, 'Het belang van euroscepticism', 197.

¹¹⁴ Lubbers en Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism', 6.

¹¹⁵ European Commission, 'Flash Eurobarometer Reports 172', 18.

het aantal tegenstemmers hoger lag dan bij hoogopgeleiden. Ook stemden jongeren vaker tegen het aannemen van de grondwet dan ouderen.¹¹⁶

Hoe het verder ging met de Europese grondwet

Het verdrag van Nice bleef aan vervanging toe. Daarom werden er nieuwe onderhandelingen gevoerd. Dit resulteerde in het Verdrag van Lissabon wat op 1 december 2009 in werking werd gesteld. Over de acceptatie van dit nieuwe verdrag werd geen referendum in Nederland uitgeschreven hoewel het verdrag volgens sommigen in grote mate leek op de Europese grondwet van 2005.¹¹⁷

¹¹⁶ Europese Grondwet, 'Analyse van uitslag Nederlands referendum' (versie 2 juni 2005)
<http://www.europese-grondwet.nl/a/referendum/analyse-uitslag.html> (4 december 2016).

¹¹⁷ Europa Nu, 'Verdrag van Lissabon: overeenkomsten en verschillen met Europese Grondwet'
https://www.europa-nu.nl/id/vhofm7a4wkvo/verdrag_van_lissabon_overeenkomsten_en (4 december 2016).

H.4 De eurocrisis

In 2008 stortte de Amerikaanse huizenmarkt in en ontstond er een Amerikaanse kredietcrisis wat uitmondde in een wereldwijde financiële crisis. Om deze klap op te vangen, deden Europese landen grotere investeringen om eigen bestedingen op peil te houden en de crisis in Europa aan te pakken. Daardoor liepen nationale begrotingstekorten veel verder op dan op Europees niveau was afgesproken. Door de Europese Unie werd in het najaar van 2008 vergaderd over een gezamenlijke aanpak van de crisis. Dit plan werd in Nederland goed ontvangen.¹¹⁸ Hiermee zou Europa uit de financiële crisis kunnen komen. Helaas was dit niet het geval en bleken de genomen maatregelen niet genoeg effect te hebben. In 2009 kregen lidstaten en ook Nederland te maken met toenemende werkeloosheid, grote bezuinigingen en een fors oplopende staatsschuld. Met het verergeren en volharden van deze eurocrisis brokkelde de steun voor Europese samenwerking verder af. Nederland moest focussen op zichzelf, zijn eigen economie er bovenop helpen en zich niet met andere landen bemoeien.¹¹⁹

Dit gebeurde echter niet. Sommige lidstaten, Griekenland en later Ierland, Portugal en Spanje, dreigden failliet te gaan. Daarop werd er door de Europese Unie een noodfonds ingesteld die noodlijdende lidstaten financiële leningen kon geven. Hiermee wilde de Europese Unie voorkomen dat deze landen met hun dreigend faillissement andere lidstaten mee konden trekken in hun malaise. In mei 2010 werd samen met het Internationaal Monetair Fonds (IMF) de eerste lening aan het bijna failliete Griekenland verstrekt.¹²⁰ Ook Nederland verschaftte een deel van het geld voor deze lening. Een tweede lening werd in februari 2012 afgesloten, omdat de crisis nog niet was beteugeld. Opnieuw heerste er angst dat als er niet nogmaals een lening zou komen, Griekenland alsnog andere eurolanden mee zouden slepen in hun val. Een derde lening volgde in 2015. Van al dit geld is nog steeds niks terugbetaald en aan de voorwaarden voor het krijgen van de lening werd ook niet voldaan. Dit was echter in die tijd nog niet bekend.

Uit de Eurobarometer blijkt dat vanaf het einde van 2008 tot en met 2009 het vertrouwen in de Europese Unie begon te dalen. De werkeloosheid in de Europese Unie steeg en daarmee ook de ontevredenheid onder Europese burgers. Europeanen en daarmee ook de Nederlanders werden pessimistischer en geloofden niet dat hun economische situatie zou verbeteren in de komende tijd.¹²¹ In het najaar van 2010 leek Europa over het ergste punt van de crisis heen te zijn. De

¹¹⁸ Harryvan en Harst, *Verloren Consensus*, 272-273.

¹¹⁹ Ibidem, 275-276.; Condruz-Bacescu, 'Euroscpticism across Europe', 56.

¹²⁰ Rijksoverheid, 'Financiële steun Griekenland', (versie 30 juni 2016) <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/europa-financieel-gezond/inhoud/financiele-steun-aan-noodlijdende-landen/financiele-steun-griekenland> (22 november 2016).; Europa Nu, 'Eurocrisis door begrotingstekort en staatsschuld eurolanden' https://www.europa-nu.nl/id/vifhdvtmvdvg/eurocrisis_door_begrotingstekort_en (23 november 2016).

¹²¹ Condruz-Bacescu, 'Euroscpticism across Europe', 56.

eurocrisis leek bedwongen en er werd voorzichtig weer gesproken van lichte economische groei. Dit was ook zichtbaar in Nederland. Hoewel Nederlanders nog niet bijzonder positief waren over de economie, nam de werkgelegenheid wel weer wat toe.

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar welke gevolgen het begin van de eurocrisis heeft gehad op het groeiende euroscepticisme. Daarbij wordt de vraag gesteld welke invloed de eurocrisis heeft gehad op de ontwikkeling van euroscepticisme. Met welke economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten onderbouwden eurosceptici hun mening? Welke verschuivingen zijn er zichtbaar in vergelijking met voorgaande jaren? Aan de hand van de zoektermen *euroscepticisme*, *euroscepsis*, *eurosceptici*, *euroscepticus*, *eurocrisis*, *kritiek aanpak crisis* en *falen Europese Unie* zal ingegaan worden op deze vraag. Daarbij wordt de periode juni – oktober 2010 gehanteerd. In deze periode leek de eurocrisis over het hoogtepunt heen te zijn en in mei 2010 werd de eerste lening aan Griekenland afgesloten.

4.1 Hoe Griekenland een schokgolf veroorzaakte in Europa

Tijdens de kredietcrisis werden er door Europese staten, maar ook door centrale instellingen maatregelen genomen om de economie te herstellen. Eurolanden besloten leningen te verstrekken aan eigen nationale banken om ze financieel gezond te krijgen. In Nederland werden Fortis en ABN-AMRO genationaliseerd.¹²² Door de Europese Commissie werd een Europees herstelplan opgesteld waarmee de Europese economie zou moeten worden gestimuleerd. Ook werd er door de Europese ministers besloten dat er Europese toezichthouders voor de banken, voor verzekeraars en voor leningen en de aandelenmarkt moesten komen.¹²³ Deze Europese samenwerking om de crisis aan te pakken, werd door velen positief ontvangen. Er was tevredenheid over de genomen maatregelen en politici noemden de samenwerking het voorbeeld voor toekomstige Europese samenwerking.¹²⁴ Al snel sloeg deze tevredenheid om in kritiek. In de maanden erna bleek de situatie steeds meer uit de hand te lopen en vroeg Griekenland om steun vanuit de Europese Unie, omdat het land financieel in zwaar weer zat. In oktober 2009 kwam uit dat Griekenland zijn economische positie veel rooskleuriger had voorgedaan dan in werkelijkheid het geval was en dit schokte de andere lidstaten.

De ernst van de situatie kwam steeds sterker naar voren in de media. Het besef dat de Europese economieën op grote schaal met elkaar verbonden waren, drong tot steeds meer mensen

¹²² Rijksoverheid, 'Nationalisering Fortis/ABN AMRO en SNS REAAL', <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis/inhoud/aanpak-kredietcrisis-nederland-financiele-sector/nationalisering-fortis-abn-amro-en-sns-reaal> (23 november 2016).

¹²³ Europa Nu, 'Tijdljn eurocrisis 2008-2013', https://www.europa-nu.nl/id/vje2j81fizvy/tijdljn_eurocrisis_2008_2013 (23 november 2016).

¹²⁴ Harryvan en Harst, *Verloren consensus*, 276.

door. Dat economische problemen in het ene land konden zorgen voor problemen in andere landen was iets waar veel mensen tot dan niet bij stil hadden gestaan. Deze verbondenheid bestond natuurlijk al langere tijd, maar was geïntensiveerd als gevolg van het ontstaan van de Economische en Monetaire Unie (EMU). Als Griekenland failliet zou gaan, zou dit enorme gevolgen hebben voor de andere eurolanden.¹²⁵ Zo hadden de banken uit verschillende landen voor miljoenen leningen en investeringen openstaan in Griekenland. Als Griekenland om zou vallen, zouden deze banken ook in grote problemen komen met alle gevolgen van dien. De Europese Unie worstelde echter met het komen tot een oplossing voor de financiële problemen van Griekenland.¹²⁶

Verschillende krantenartikelen stonden stil bij de Griekse crisis. In *de Volkskrant* van 12 juni 2010 stond bijvoorbeeld het artikel ‘Nooit aan de burger verteld’ waarin werd ingegaan op de negatieve consequenties van een monetaire unie die nooit aan de burger waren verteld. De crisis in Griekenland liet duidelijk zien dat een gedeelde munt ook gedeelde pijn betekende. De eurocrisis zorgde voor onzekerheid over het pensioen, spaargeld en banen van Nederlanders.¹²⁷ Er heerste ook onbegrip over het feit dat Griekenland mee had kunnen doen aan het europroject hoewel ze niet aan de voorwaarden hadden voldaan op dat moment.¹²⁸ Boosheid was er ook over het feit dat de Grieken zich niet aan hun afspraken hielden. De Grieken deden massaal aan belastingontduiking, sjoemelden met subsidies en schilderden hun begrotingstekort te positief af.¹²⁹ Daarmee hadden ze eigenlijk de andere Eurolanden bedrogen.

Toch vonden velen dat Griekenland wel gered moest worden van een faillissement. In de eerste maanden klonken er positieve geluiden vanuit de Nederlandse bevolking. Natuurlijk moest Griekenland worden geholpen om zijn financiën weer op orde te krijgen en weer een gezonde economie te worden. Dit was ook deels uit eigen belang, want de consequenties van een eventueel faillissement zouden voor Nederland niet gunstig zijn. In de loop van de tijd nam deze solidariteit wel af. Steeds vaker klonken geluiden als: ‘zij hebben het zelf veroorzaakt door zich niet aan de Europese regelgeving omtrent het begrotingstekort te houden’.¹³⁰ Steeds meer mensen vroegen zich af waarom ‘wij Nederlanders’ moesten opdraaien voor het wanbeleid van een ander land. Ook in andere Europese landen was deze tendens zichtbaar. Steeds meer inwoners van lidstaten wilden niet opdraaien voor de schulden van andere Europese landen.¹³¹

¹²⁵ Hobolt en Wratil, ‘Public opinion and the crisis’, 238.

¹²⁶ Harryvan en Harst, *Verloren consensus*, 278.

¹²⁷ Auteur onbekend, ‘Nooit aan de burger verteld’, *de Volkskrant*, 12 juni 2010.; Willem de Bruin, ‘Is er dan toch te snel afscheid genomen van de gulden?’, *de Volkskrant*, 1 mei 2010.

¹²⁸ Auteur onbekend, ‘Europolitici zijn twaalf jaar te laat’, *de Telegraaf*, 11 mei 2010.

¹²⁹ Auteur onbekend, ‘Noord tegen zuid’, *de Telegraaf*, 8 mei 2010.

¹³⁰ Michèle de Waard, ‘Kamer steunt vangnet euro uit eigenbelang’, *NRC Handelsblad*, 12 mei 2010.

¹³¹ Auteur onbekend, ‘NRC.nl/eurocrisis. Europese idealen lijken over datum’, *NRC Handelsblad*, 2 oktober 2010.; Caroline de Gruyter, ‘Herfsttij voor Europese solidariteit’, *NRC Handelsblad*, 27 oktober 2010.; Condruz-Bacescu, ‘Euro-scepticism across Europe’, 56.

Ondertussen werden de negatieve gevolgen van de eurocrisis beter zichtbaar in Nederland. De Europese aanpak bleek niet voldoende te zijn om de problemen in Nederland op te lossen. De werkeloosheid steeg en de bestedingen daalden. Daarmee werd de roep om een Nederlandse aanpak van de crisis groter. De steun voor de Europese Unie nam daarmee in een rap tempo af. Deze tendens laten Daniela Braun en Markus Tausendpfund ook zien in hun artikel ‘The Impact of the Euro Crisis on Citizens’ Support for the European Union’. Er bestond een wisselwerking tussen het economisch klimaat van een land en de steun voor de Europese Unie. De ernstige crisis van 2009-2010 zorgde daardoor voor een afname van solidariteit voor de Unie.¹³²

4.2 De oplossingen van de Europese Unie

Om de crisis aan te pakken, hadden de Europese regeringsleiders besloten dat Griekenland moest worden geholpen. Hiermee hoopten ze de economische stabiliteit van de eurolanden te waarborgen. Eind maart 2010 werd er eindelijk een oplossing gevonden waar alle lidstaten zich in konden vinden. Er werd samen met het Internationaal Monetair Fonds (IMF) een lening afgesloten voor Griekenland. Daarbij werden enkele voorwaarden gesteld zoals dat Griekenland moest gaan bezuinigen.¹³³ Daarnaast werden er twee tijdelijke noodfondsen opgericht: *The European Financial Stability Facility (EFSF)* en *European Financial Stability Mechanism (EFSM)*. Naast deze maatregelen om de symptomen te bestrijden, werd er ook nagedacht over hoe de structurele problemen van de Economische en Monetaire Unie konden worden opgelost. Al eerder werd door de ministers van Financiën ingestemd met het aanstellen van Europese toezichthouders voor de banken, verzekeraars en de aandelenmarkt. In september 2010 werd er door de Europese Commissie vergaderd over het versterken van het Stabiliteits- en Groeipact.¹³⁴

In verschillende kranten waren er discussies over de verschillende aspecten van het hulpprogramma. Door de eurocrisis konden opeens vergaande maatregelen worden doorgevoerd die in de jaren daarvoor ondenkbaar waren geweest. Zo werd er door de Europese Commissie nagedacht over de vraag of nationale overheden hun begroting moesten laten keuren in Brussel. Critici vroegen zich af Europa wel zulke vergaande invloed moest krijgen op nationale begrotingen. Ook werd er stilgestaan bij de lening die de Europese Unie en het IMF gaven aan Griekenland. Nederland zou

¹³² Braun en Tausendpfund, ‘The Impact of the Euro Crisis’, 232, 242.

¹³³ Harryvan en Harst, *Verloren consensus*, 280.

¹³⁴ Europa Nu, ‘Tijdljn eurocrisis 2008-2013’.; Marc Peeperkorn, ‘Gered door de crisis, Reportage hoe Europa de wind in de rug kreeg en plotsklaps dynamisch werd’, *de Volkskrant*, 12 juni 2010.; Hobolt en Wratil, ‘Public opinion and the crisis’, 243.

ongeveer vijf miljard moeten bijdragen aan de redding van Griekenland. Velen vonden dat in ruil daarvoor keiharde eisen moesten worden gesteld aan Griekenland.¹³⁵

Deze plannen van de Europese Commissie strookten eigenlijk niet met de tendens van dat moment. Burgers uit verschillende Europese landen vroegen op dat moment juist om minder invloed vanuit Europa. De Europese Unie vond echter dat er meer coördinatie tussen de verschillende landen nodig was om deze crisis goed te kunnen oplossen.¹³⁶ Het vond dat de eurocrisis goed liet zien dat de euro vroeg om meer samenwerking op politiek gebied zodat landen gedwongen konden worden tot samenwerking en tot naleving van het Stabiliteits- en Groeipact.¹³⁷ De plannen werden in Nederland niet heel enthousiast ontvangen. Nederlanders gaven de Europese Unie niet de schuld van de eurocrisis en vonden dat de Europese Unie de meeste kans had de crisis op te lossen.¹³⁸ Desalniettemin werden de oplossingen niet door iedereen met open armen ontvangen. Integendeel, op sommige van de maatregelen werd erg kritisch gereageerd, omdat ze verlies van soevereiniteit tot gevolg zouden hebben, doordat Nederland opnieuw macht moest afstaan aan Brussel.¹³⁹

Uit de *Volkscrant* bleek dat Nederlanders steeds minder geloofden in het reddingsplan van de Europese Unie en ook hun twijfels kregen bij de werking van de Europese Unie zelf.¹⁴⁰ Nederlanders vonden daardoor dat niet alle oplossingen bij de Europese Unie moesten worden gezocht. Daarom werd er door het kabinet de Commissie De Wit ingesteld die de kredietcrisis moest onderzoeken. De commissie moest antwoord geven op de vragen hoe de crisis was ontstaan, wat de gevolgen waren en hoe een volgende crisis kon worden voorkomen.¹⁴¹ Voor sommigen was de crisis an sich weer een bewijs hoe slecht de Europese Unie in elkaar stak.¹⁴² Daarbij werden eerder gehoorde argumenten weer aangedragen. Nederland zou minder geld moeten afdragen aan Europa en dat geld investeren in de Nederlandse economie. De Europese Unie moet niet nog meer lidstaten toelaten, want de Europese Unie was nu al te groot om te kunnen functioneren. Ook moest er volgens sommigen maar eens nagedacht worden over een aparte eurozone voor de zwakkere staten.

¹³⁵ Steven van Eijck, 'De volgende eurocrisis dreigt. Europa moet volharden, anders gaat het mis', *Algemeen Dagblad*, 1 mei 2010.

¹³⁶ Michel Kerres, 'De geur van angstzweet', *NRC Handelsblad*, 20 mei 2010.

¹³⁷ Auteur onbekend, 'De Jager: Aanpak van zondaars mag strakker', *de Telegraaf*, 1 oktober 2010.

¹³⁸ Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis', 13.; Hobolt en Wratil, 'Public opinion and the crisis', 246.

¹³⁹ Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis', 6.

¹⁴⁰ Theo Koele, 'Kiezers blijven over de dijk heen kijken; analyse Vredesmissies, JSF en Europa in de verkiezingsprogramma's', *de Volkskrant*, 15 mei 2010.; Hobolt en Wratil, 'Public opinion and the crisis', 245.

¹⁴¹ Douwe Douwes, 'Eurocrisis toont onmacht Brussel'; Interview Kees Vendrik, vertrekkend financieel specialist Groenlinks', *de Volkskrant*, 10 mei 2010.

¹⁴² Douwes, 'Eurocrisis toont onmacht Brussel'.

4.3 Invloed van de eurocrisis op toename euroscepticisme

Vanaf het begin van de crisis nam het euroscepticisme zichtbaar toe. Ongeveer de helft van alle Nederlanders had in 2010 nog vertrouwen in de Europese Unie.¹⁴³ In de voorgaande jaren waren integratie, immigratie en de islam de drie belangrijkste problemen omtrent de Europese Unie geweest, maar zowel het wantrouwen over het democratisch functioneren van de Europese Unie en economische problemen als werkeloosheid speelden ook een belangrijke rol. De eurocrisis zorgde ervoor dat klassiek economische problemen zoals het verminderen van werkeloosheid de belangrijkste problemen binnen de Europese Unie werden.¹⁴⁴ Dankzij de crisis lieten Nederlanders steeds vaker een kosten/baten analyse los op het functioneren van de Europese Unie. Er werd gekeken welke voordelen een Nederlander had bij lidmaatschap van de Europese Unie, maar ook welke nadelen eraan kleefden. Critici trokken de conclusie dat zij mogelijk zouden gaan lijden onder de Europese Unie en dit was voor hen een reden om een eurosceptische houding aan te nemen.¹⁴⁵ In vergelijking met 2005 werden nationalistische-identiteit argumenten minder aangedragen als onderbouwing van euroscepticisme.¹⁴⁶ De enorme aandacht in de media voor de eurocrisis zorgde verder voor meer zichtbaarheid van de Europese Unie. Daarmee droeg de crisis ook bij aan meer debat over het functioneren van de Unie.¹⁴⁷ De meeste eurosceptici zagen de Europese Unie wel als de beste optie voor het oplossen van de crisis. Nog steeds waren 60 procent van alle Nederlanders voor lidmaatschap van de Europese Unie. Er lijkt daarom vooralsnog sprake te zijn van *soft* euroscepticisme, maar ook er was ook een toename van *hard* eurosceptici.¹⁴⁸

Economische argumenten die in de media werden aangedragen focusten zich in eerste instantie op de eurocrisis. De Europese Unie bleek niet in staat de crisis adequaat aan te pakken.¹⁴⁹ Dit liet volgens sommigen de zwakte van de Europese Unie zien. Daarnaast werd er nog steeds geklaagd over de hoge kosten van de Europese bureaucratie.¹⁵⁰ Bezuinigingen zouden volgens Nederlanders wel op hun plaats zijn aangezien alle Europese landen ook moeten bezuinigen. Enkele

¹⁴³ Fabio Serricchio, Myrto Tsakatika en Lucia Quaglia, 'Euroscepticism and the Global Financial Crisis', *JCMS: Journal of Common Market Studies* 51 (2013) 1, 51-64, aldaar 56.; Lubbers en Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism', 10.; European Commission, 'Standard Eurobarometer 74' (versie 18 februari 2011), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_public_en.pdf (1 november 2016) 44.

¹⁴⁴ Huib Modderkolk en Maarten Schinkel, 'Geen beter moment voor een heftige crisis; dit gaat pijn doen.', *NRC Handelsblad*, 22 mei 2010.; Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis', 2.; Serricchio, Tsakatika en Quaglia, 'Euroscepticism and the Global Financial Crisis', 60.

¹⁴⁵ Hobolt en Wratil, 'Public opinion and the crisis', 239, 249.; Braun en Tausendpfund, 'The Impact of the Euro Crisis', 232 en 242.; Banducci, Karp en. Loedel, 'The euro, economic interests and multi-level governance', 687.

¹⁴⁶ Hobolt en Wratil, 'Public opinion and the crisis', 250.

¹⁴⁷ Nicoli, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis', 6.

¹⁴⁸ Hobolt en Wratil, 'Public opinion and the crisis', 253.; European Commission, 'Standard Eurobarometer 73' (versie november 2010), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb73/eb73_vol1_en.pdf (30 oktober 2016). 134.

¹⁴⁹ Douwes, 'Eurocrisis toont onmacht Brussel'.

¹⁵⁰ Ludolf van Hasselt, 'EU en U', *de Telegraaf*, 11 mei 2010.

bezuinigingsposten werden al aangedragen: 50% minder salaris voor alle medewerkers, stoppen met vergaderen in Straatsburg en het afschaffen van de exorbitant hoge onkostenvergoedingen.¹⁵¹ Het idee dat Europese instellingen geld over de balk aan het smijten waren, bleek diepgeworteld in de Nederlandse samenleving. De invoering van de euro bleef voor velen ook een bron van irritatie. Dankzij de euro kon Nederland geen eigen monetair beleid voeren wat slecht was voor onze eigen economie. Desondanks bleef de steun voor de euro ongeveer rond de zeventig procent schommelen.¹⁵² Verdere bron van irritatie was het feit dat Nederland nog steeds per persoon het meeste afdroeg aan de Europese Unie.¹⁵³

Politiek-democratische factoren focusten zich op het gebrek aan invloed van Nederland op Europees gebied. Ergernis heerste er over het feit dat Nederland het gedrag van andere landen niet kon beïnvloeden, maar daar zelf wel de dupe van was.¹⁵⁴ In een ingezonden brief uit *de Telegraaf* kwam deze frustratie duidelijk naar voren: ‘Tien jaar hebben de Raad van Europa, de Europese Commissie en het Europees Parlement niet gemerkt dat Griekenland, Italië, Spanje en Portugal logen, of ze wisten het wel maar deden niets.’¹⁵⁵ Europese instellingen waren niet in staat kwesties aan te pakken waardoor Nederland nu ook in de problemen zat. Velen vonden het ook vreemd dat enerzijds Nederland dus meer macht moest afstaan aan Europa, maar dat het anderzijds niet meer in te brengen had. De eurocrisis liet zien dat de grote nationale staten, Frankrijk en Duitsland, meer invloed hadden op de besluitvorming dan de Europese Commissie en de kleinere landen.¹⁵⁶ Van belang was ook politieke situatie in Nederland op dat moment. 2010 was voor Nederland een verkiezingsjaar en dit zorgde voor een onstabiele politieke situatie. Dit versterkte de kritiek op Europa.¹⁵⁷

De weinige nationalistische-identiteit factoren die werden aangedragen in de periode juni - oktober focusten zich op het feit dat er niet zoiets bestond als een Europese identiteit: er is geen gemeenschappelijke taal, er is geen sprake van één volk en geen gemeenschappelijke publieke opinie.¹⁵⁸ De verschillen in cultuur en mentaliteit tussen de verschillende Europese landen werden

¹⁵¹ Auteur onbekend, ‘Oh, oh, Den Haag, vage stad achter de duinen’, *de Telegraaf*, 20 mei 2010.

¹⁵² Bruin, ‘Is er dan toch te snel afscheid genomen’.; Auteur onbekend, ‘Eén hand vrij’, *de Telegraaf*, 15 mei 2010.; Hobolt en Wratil, ‘Public opinion and the crisis’, 244.

¹⁵³ GeenStijl, ‘Informateur Rosenthal: We zijn d’r uit!’ (versie 25 juni 2010), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2010/06/persco_eindverslag_formateur.html (28 november 2016).

¹⁵⁴ Pieter Hilhorst, ‘De Griekse aanslag op Europa’, *de Volkskrant*, 4 mei 2010.; Auteur onbekend, ‘De EU durft banken niet aan te pakken; passiviteit van leiders is duur’, *NRC Handelsblad*, 25 mei 2010.

¹⁵⁵ Auteur onbekend, ‘Europolitici zijn twaalf jaar te laat’.

¹⁵⁶ Katinka Barysch, ‘Eurozone maakt de dienst uit; Grote landen laten Europese Commissie liever buitenspel’, *NRC Handelsblad*, 30 september 2010.

¹⁵⁷ Serricchio, Tsakatika en Quaglia, ‘Eurocepticism and the Global Financial Crisis’, 60.

¹⁵⁸ Paul Brill, ‘Voor een verdeeld België is een verenigd Europa de vluchtheuvel’, *de Volkskrant*, 19 juni 2010.

ook te groot bevonden om tot een geslaagde samenwerking te komen.¹⁵⁹ Uit de politiek-democratische argumenten blijkt dat ook het afstaan van soevereiniteit een rol heeft gespeeld in 2010. De bedreiging van de verzorgingsstaat en de toename van immigratie werden niet specifiek genoemd in combinatie met de eurocrisis en de Europese Unie, maar waarschijnlijk zullen de argumenten nog steeds een rol hebben gespeeld. Voor de crisis werden deze argumenten immers aangedragen als belangrijkste argumenten tegen de Europese Unie.¹⁶⁰

Epiloog

De eurocrisis sleepte zich voort tot en met 2015. Het euroscepticisme nam in deze periode gestaag toe en werd het hoogst van de afgelopen twintig jaar.¹⁶¹ Uit onderzoek blijkt dat deze toename voornamelijk met de eurocrisis verklaard kan worden. Meer mensen raakten overtuigd van het falen van de Europese Unie door de stijgende werkloosheid en de dalende bbp's.¹⁶² Er was ook een toename zichtbaar van *hard* eurosceptici. Hiermee werd het steeds moeilijker voor de Europese Unie om alle lidstaten achter zich te houden.

¹⁵⁹ GeenStijl, 'Je moet kiezen. Europa: ja of ja?' (14 mei 2010), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2010/05/je_moet_kiezen_europa_ja_of_ja.html (1 december 2015).

¹⁶⁰ Lubbers en Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism', 15.

¹⁶¹ Serricchio, Tsakatika en Quaglia, 'Euroscepticism and the Global Financial Crisis', 60.

¹⁶² Braun en Tausendpfund, 'Impact of the Euro Crisis', 238.

H.5 De vluchtelingencrisis

Vanaf 2011 groeide het aantal vluchtelingen dat vanuit Afrika via de Middellandse Zee Europa wilde bereiken. Daarop werd er door de Europese Unie de operaties Hermes en Poseidon ingesteld en stelde de Italiaanse regering de operatie Mare Nostrum in. Door deze operaties werd er op de Middellandse Zee gepatrouilleerd om zo het aantal vluchtelingen dat per boot Europa wilde bereiken af te remmen en vluchtelingen te redden als hun boot in de problemen kwam. Het aantal vluchtelingen bleef echter stijgen tot 282.000 in 2014 waarop de operatie Triton werd ingesteld door de Europese Unie.¹⁶³ Europese landen bemoeiden zich verder weinig met het probleem ondanks herhaald vragen van Italië. In het voorjaar van 2015 verergerde de situatie. Dit werd opgepikt door de Europese media en daarmee steeg ook de aandacht voor het probleem.

Griekenland, Italië en de Balkanlanden konden in deze periode niet alle vluchtelingen meer zelf opvangen.¹⁶⁴ Steeds meer vluchtelingen kwamen ook in de problemen op het water zelf. De overvolle, vaak slechte onderhouden boten raakten op drift of begonnen te zinken. Door de toename van het aantal vluchtelingen konden de patrouilles veel minder boten redden waardoor er veel meer vluchtelingen verdronken. Dit zorgde voor schrijnende beelden. In april 2015 werd voor het eerst gesproken van een crisis toen voor de kust van Libië een boot zonk met honderden mensen nog aan boord.¹⁶⁵ Binnen de Europese Unie werd vervolgens gesproken over het oplossen van dit probleem. Er werd nagedacht over een mogelijke verdeling van de grote hoeveelheid vluchtelingen over de Europese landen en er werd gesproken over financiële steun voor de landen waar de vluchtelingen aankomen. Ook werd er gediscussieerd over hoe de vluchtelingenstroom kon worden gestopt. Echte concrete plannen kwamen pas eind juni 2015 toen de toestroom van vluchtelingen niet bleek te stoppen en de reeks incidenten bleef aanhouden.

Uit de Eurobarometer van mei 2015 bleek dat het vertrouwen in de Europese Unie in Nederland juist weer aan het stijgen was. De economische situatie van Nederland was aan de beterende hand, Nederlanders vonden dat ze meer invloed hadden gekregen op de Europese Unie en 75 procent was nog voor het behoud van de Economische en Monetaire Unie. Nederlanders leken dus een positievere houding aan te nemen ten opzichte van Europa. Nederlanders maakten zich druk om drie kwesties omtrent Europa namelijk immigratie, de economische situatie van Europa en

¹⁶³ Auteur onbekend, '170 duizend vluchtelingen bereiken EU in september', *de Volkskrant*, 13 oktober 2015.; European Commission, 'Frontex Joint Operation "Triton" – Concerted efforts to manage migration in the Central Mediterranean' (7 oktober 2014) http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-566_en.htm (21 oktober 2016).

¹⁶⁴ Wilmer Heck en Marc Leijendekker, 'Dit is wat je moet weten om de vluchtelingencrisis te begrijpen', *NRC Handelsblad*, 14 september 2015.

¹⁶⁵ Heck en Leijendekker, 'Wat je moet weten om de vluchtelingencrisis te begrijpen'.

de financiën van Europa. Immigratie was voor Nederland de belangrijkste kwestie was die speelde in Europa op dat moment.¹⁶⁶

Juist deze kwestie ging in 2015 een belangrijke rol spelen in de Europese samenleving. In dit hoofdstuk wordt daarom gekeken naar de periode tussen april 2015 en juni 2015 waarin duidelijk werd hoe groot het migratieprobleem was en toen de eerste afspraken werden gemaakt tussen de Europese landen over de opvang van vluchtelingen. Aan de hand van de zoektermen *eurocepticisme*, *eurosepsis*, *euroseptici*, *eurosepticus*, *vluchtelingencrisis*, *opvang vluchtelingen*, *probleem grenzen* zal ingegaan worden op de vraag welke invloed de vluchtelingencrisis heeft gehad op de ontwikkeling van eurocepticisme. Met welke economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten onderbouwden euroseptici hun mening? Welke verschuivingen zijn er zichtbaar in vergelijking met voorgaande jaren?

5.1 Wat moet Europa doen?

Immigratie was een gevoelig onderwerp, maar ook een veelbesproken thema in de Nederlandse politiek en in de publieke opinie. Immigratie werd door velen gezien als iets gevaarlijk. Een toename van immigranten zou voor culturele dreigingen zorgen, maar vluchtelingen zouden ook banen en sociale voorzieningen afnemen van Nederlanders. Als gevolg hiervan had Nederland een van de meest strenge anti-immigratiebeleid van alle lidstaten. Dit was echter niet voldoende voor veel Nederlanders. Nog steeds werd immigratie vanuit de voormalig Oostbloklanden, Afrika en het Midden-Oosten gezien als problematisch. Dit was ook van invloed op de Nederlandse steun aan de Europese Unie. Dimiter Toshkov en Elitsa Kortenska laten in hun onderzoek zien dat de toename van immigranten in de jaren voorafgaand aan 2015 zorgde voor afnemende steun voor het project van Europese integratie.¹⁶⁷ Ook uit de voorgaande hoofdstukken bleek dat Nederlands eurocepticisme werd gevoed door de kwestie van immigratie.

Er werd in kranten nagedacht over wat Europa kon doen om deze crisis op te lossen. Het bijzondere aan de vluchtelingencrisis was dat bijna iedereen van mening was dat actie moest worden ondernomen om de stroom aan vluchtelingen te stoppen.¹⁶⁸ Velen realiseerden zich echter dat het een complex probleem was. Met meer patrouilleren zouden sterfgevallen worden voorkomen, maar daarmee zouden het aantal vluchtelingen dat de oversteek proberen te maken niet afnemen. Het ontmoedigen van vluchtelingen om de oversteek te maken, zou ook lastig zijn, omdat deze oversteek vaak hun laatste hoop was. De jacht op mensensmokkelaars was vrijwel onmogelijk door de grote

¹⁶⁶ European Commission, 'Standard Eurobarometer 83, First results.' (versie juli 2015), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_first_en.pdf (8 november 2016) 38.

¹⁶⁷ Dimiter Toshkov en Elitsa Kortenska, 'Does Immigration Undermine Public Support for Integration in the European Union?', *JCMS: Journal of Common Market Studies* 53 (2015) 4, 910-925, aldaar 922.

¹⁶⁸ Stéphane Alonso, 'EU: levens redden is verplicht', *NRC Handelsblad*, 21 april 2015.

omvang van het smokkelnetwerk en door het feit dat door de chaos op het Afrikaanse continent het vrijwel onmogelijk was smokkelaars adequaat op te sporen. De regio Libië stabiliseren, waar de meeste vluchtelingen vandaan kwamen, was voorlopig ook nog een utopie.¹⁶⁹ Hoewel een oplossing niet eenvoudig zou worden gevonden, keek Nederland naar de Europese Unie om met een oplossing te komen.

Over wat deze oplossing zou moeten inhouden, bestond discussie. Een deel van de Nederlanders vond dat Europa meer moest doen om vluchtelingen te redden, maar er waren ook mensen die er wat negatiever in stonden en vroegen om het stoppen van de vluchtelingenstroom. Zij vonden dat doordat de Europese Unie niet met een gepaste oplossing kwam, mensensmokkelaars nog meer konden verdienen aan vluchtelingen. In de kranten was veel aandacht voor het verschil tussen immigranten en vluchtelingen. In Nederland leefde het beeld dat er veel economische immigranten tussen de vluchtelingen zaten. Dit waren geen vluchtelingen, maar gelukszoekers, op zoek naar betere economische omstandigheden.¹⁷⁰ Hoe zou Europa onderscheid gaan maken tussen deze groepen? Velen vroegen zich ook af wat er zou gebeuren als de stroom vluchtelingen niet zou ophouden?¹⁷¹

Halverwege april kwamen de Europese lidstaten bijeen om te vergaderen over de vluchtelingencrisis.¹⁷² Op deze buitengewone bijeenkomst van de Europese Raad, dat bestaat uit alle regeringsleiders, werd vergaderd over de vraag welke maatregelen de Europese Unie moest nemen om de vluchtelingencrisis aan te pakken. De regeringsleiders kwamen echter moeilijk tot een plan van aanpak. Het uiteindelijke resultaat was een verklaring waarin werd beloofd om de EU-operaties Triton en Poseidon te versterken en mensensmokkelaars te gaan bestrijden en illegale immigratiestromen aan te pakken.¹⁷³ Daarbij werden echter weinig grote concessies gedaan door de lidstaten. In de verschillende kranten kwam dan ook kritiek op de ‘oplossing’ van Europa. Het *Algemeen Dagblad* schreef een dag na de publicatie van de verklaring van de Europese Raad: ‘Antwoord Europa op zeedrama’s is lachertje.’¹⁷⁴ Deze oplossing zou weinig zoden aan de dijk zetten. Dat werd ook bevestigd in een artikel van *NRC Handelsblad* waarin werd gesteld dat de EU deed aan symptoombestrijding in plaats van het oplossen van het werkelijke probleem.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Hans van Zon en Karlijn van Houwelingen, ‘Stabiël Libië kan eind maken aan migrantendrama. ‘De zee is immense groot. We kunnen niet alles in de gaten houden’, *Algemeen Dagblad*, 21 april 2015.

¹⁷⁰ Auteur onbekend, ‘Menselijk drama aan poort van Europa’, *Algemeen Dagblad*, 21 april 2015.

¹⁷¹ Harry van Dalen, ‘Migratie zal hoe dan ook pijn doen’, *Trouw*, 10 oktober 2015.

¹⁷² Mirjam van Reisen, ‘Bescherm vluchtelingen met vredesmissie Libië’, *NRC Handelsblad*, 25 april 2015.

¹⁷³ Europese Raad. Raad van de Europese Unie ‘Buitengewone bijeenkomst van de Europese Raad, 23 april 2015 – verklaring’ (23 april 2015), <http://www.consilium.europa.eu/nl/press/press-releases/2015/04/23-special-euco-statement/> (28 november 2016).

¹⁷⁴ Frans Boogaard, ‘Antwoord Europa op zeedrama’s is lachertje’, *Algemeen Dagblad*, 24 april 2015.

¹⁷⁵ Reisen, ‘Bescherm vluchtelingen met vredesmissie Libië’.

Het gebrek aan daadkracht werd door velen verweten aan de problemen binnen de Europese Unie. Volgens Marko Bos, Directeur Economische zaken van de Sociaal-Economische Raad, trok juist de vluchtelingen crisis een nog scherpere scheidingslijn tussen de lidstaten van de Europese Unie.¹⁷⁶ Het niet kunnen komen tot een oplossing van de migrantenkwestie lag volgens hem aan de nationale politici. Nationale overheden waren degenen die Brussel zijn bevoegdheden gaf. Als dit haperde, dan haperde ook de besluitvorming van de Europese Unie.¹⁷⁷ Nationale overheden verweten dus Brussel van slecht functioneren, maar veroorzaakten dit deels zelf. Een deel van Nederlanders vroeg om minder invloed vanuit Europa. Het kabinet-Rutte was daarom voorzichtig met het doen van concrete beloften, omdat deze in Nederland niet goed zouden vallen. Dit was ook het geval in andere landen. Daarmee werd echter de slagvaardigheid van de Europese Unie beperkt en had het minder ruimte om met een adequaat antwoord te komen voor de migranten crisis. Naast de focus op eigen nationale overheden, zorgden ook de verschillen tussen Europese landen voor gebrek aan consensus. Regio's binnen de Europese Unie hadden vaak meer tegenstrijdige dan gedeelde belangen. Zo wilden Italië en Griekenland graag herverdeling van de vluchtelingen over Europa, maar zagen landen als Hongarije, maar in zekere zin ook Nederland hier niks in. Door de weigering om een offer te brengen, kon er geen goed plan worden geformuleerd.¹⁷⁸

5.2 De grenzen op slot?

De moeilijkheden van de Europese Raad om tot een consensus te komen, werden breed in de media uitgemeten. De moeizame aanpak van de vluchtelingen crisis zou volgens sommigen wijzen op een mogelijk einde van Europese samenwerking. De Europese Unie zou op deze manier niet kunnen blijven functioneren. Het verder uit elkaar raken van de lidstaten zou leiden tot de ondergang van Europese integratie. Door de vluchtelingen crisis werd zo voor sommigen het falen van Europa nog meer zichtbaar, omdat Europa kon geen antwoord geven op de crisis.¹⁷⁹ Waarvoor bestond de Europese Unie dan nog? De oplossingen die werden aangedragen door de Raad werden beschouwd als 'het doen aan paniekvoetbal'.¹⁸⁰ Dit zorgde ervoor dat het vertrouwen in de Europese Unie nog

¹⁷⁶ Marko Bos, 'De blijvende relevantie van de EU' (februari 2016), <https://www.internationalespectator.nl/article/de-blijvende-relevantie-van-de-eu> (28 november 2016).

¹⁷⁷ Marko Bos, 'De blijvende relevantie van de EU'.

¹⁷⁸ George Friedman, 'Migratiecrisis toont toenemende irrelevantie EU' (januari 2016) <https://www.internationalespectator.nl/article/george-friedman-%E2%80%98migratiecrisis-toont-toenemende-irrelevantie-eu%E2%80%99> (29 november 2016).; PowNed, 'HRW: Vluchtelingenakkoord is een prul.' (versie 26 juni 2015), <https://www.powned.tv/artikel/hrw-vluchtelingenakkoord-is-een-prul> (30 november 2016).; Anne Hooiveld, *Europese identiteit in het discours over vluchtelingen. Een analyse van de representatie van een Europese identiteit in het discours over vluchtelingen in Nederlandse krantenartikelen van 1999 en 2015* (Masterthesis Interculturele Communicatie, Utrecht 2016) 34.

¹⁷⁹ PowNed, 'Vluchtelingenoverleg EU jammerlijk gefaald', (15 september 2015) <https://www.powned.tv/artikel/vluchtelingenoverleg-eu-jammerlijk-gefaald> (30 november 2016).

¹⁸⁰ Boogaard, 'Antwoord Europa op zeedrama's is lachertje'.

verder afnam: 67 procent van de Nederlanders had er geen vertrouwen meer in dat Europa tot een juiste oplossing zou komen.¹⁸¹ Er vonden wel allerlei overlegondes plaats, maar desondanks zou de EU niet efficiënt weten in te grijpen. Ondertussen zette de vluchtelingen crisis het asielbeleid, de Schengenzone en het vertrouwen in de Europese Unie nog verder onder druk.¹⁸²

Na de top in april bleef Europa verder praten over de vluchtelingen kwestie. Er werd gesproken over een verdeling van vluchtelingen over Europa. Over welke aanpak Nederland zou moeten steunen, bestond onenigheid. Enerzijds riepen mensen op om de vluchtelingen te redden en op te vangen, omdat elk mensenleven telde. Anderzijds bestond er ook terughoudendheid ten opzichte van maatregelen om de vluchtelingen crisis te beteugelen. Premier Rutte riep op tot wederkerigheid. Nederland zou niet het voortouw moeten nemen in deze kwestie en een grotere last op zijn schouders nemen dan zijn medelidstaten. Als alle lidstaten mee zouden doen, dan moest Nederland ook een aantal vluchtelingen opnemen, maar wel evenredig verdeeld. Gesprekken over het aanpassen van het asielbeleid, wat was geregeld in de Dublin-Convention, bleek erg lastig. Nederland wilde graag zijn eigen asielbeleid blijven voeren.¹⁸³

Nederland wilde zijn eigen asielbeleid behouden om zo eigen zeggenschap over dit onderwerp te houden en zijn soevereiniteit te bewaken. Naast het argument van soevereiniteitsbewaking had het bewaken van eigen asielbeleid te maken met Nederlands' anti-immigratie houding.¹⁸⁴ Vluchtelingen werden argwanend bekeken om verschillende redenen. Ze zouden banen innemen van autochtone Nederlanders. Er werd ook met vrees gekeken naar bijvoorbeeld Syrische vluchtelingen, omdat ze Arabisch en moslim zijn.¹⁸⁵ Er heerste angst door de opkomst van terroristische organisaties als Islamitische Staat die aanslagen had gepleegd in Europa en voorbereidingen aan het treffen was voor nog meer aanslagen. Onder de vluchtelingen zouden ook terroristen zitten. Een ander argument was dat in Nederland al te veel immigranten zaten. De Nederlandse steden zouden uit hun voegen barsten door de immigrantenproblematiek. Er was een teveel aan diversiteit, wat voor ontwrichting van de Nederlandse samenleving zou zorgen. Daarnaast liepen de kosten voor opvang van vluchtelingen hoog op.¹⁸⁶ De vraag zou daarom niet moeten zijn hoe de vluchtelingen hier konden worden opgevangen, maar hoe ze weer terug konden gaan naar hun eigen regio.¹⁸⁷ Overigens werden vooral de groepen vluchtelingen als bedreiging gezien. Als er in

¹⁸¹ Coosje Hiskemuller, 'Weinig vertrouwen in EU', *de Telegraaf*, 21 april 2015.

¹⁸² Marc Leijendekker, 'Europa trekt weer muren op', *NRC Handelsblad*, 25 juni 2015.

¹⁸³ Mark Beunderman, 'Ambitieuze Europees vergezicht in tijden van oploeiende eurosceptis', *NRC Handelsblad*, 5 juni 2015.

¹⁸⁴ Arnout Brouwers, 'Bootramp? Bed, bad en brood ligt al zo gevoelig', *de Volkskrant*, 25 april 2015.

¹⁸⁵ Marjoleine Zieck, 'De huidige vluchtelingen crisis: Déjà Vu', *Arc Aequi*, januari 2016.

¹⁸⁶ Arno van Loon, 'Nederland is vol, ten dele overvol', *Algemeen Dagblad*, 16 mei 2015.

¹⁸⁷ Thierry Baudet, 'Het drama in de Middellandse Zee is in grote mate de schuld van onze leiders', *de Volkskrant*, 23 april 2015.

een krant werd stilgestaan bij één specifieke vluchteling als een dood peutertje aangespoeld voor de kust van Turkije, dan werd dit jongetje wel beschouwd als een slachtoffer.¹⁸⁸

In juni 2015 werd het duidelijk dat de Europese landen het niet eens konden worden over de verdeling van de opvang van 40000 vluchtelingen onder de verschillende lidstaten hoewel dit aantal al beschouwd kon worden als een druppel op de gloeiende plaat: er waren zo'n één miljoen plekken nodig.¹⁸⁹ In Nederland zaten velen ook niet te wachten op de opvang van ruim 2000 extra vluchtelingen die zij aan de hand van deze verdeelsleutel zouden krijgen. In Nederland werd er vooral gevraagd om opvang in eigen regio. Dat werd gezien als de oplossing van dit probleem, omdat het zou de kosten drukken.¹⁹⁰ Bovendien zou deze oplossing het gevaar van de ontwrichting van de eigen samenleving verminderen. Nederlanders hoopten dat de Europese Raad ook een oplossing zou bedenken voor het terugsturen van immigranten zodat zij in hun eigen land konden verblijven.¹⁹¹

5.3 Invloed van vluchtelingencrisis op euroscepticisme

Een ding was zeker. Het debat over de Europese Unie was opnieuw feller geworden. Critici lieten zich steeds vaker horen. Dit is te zien aan de toename van het aantal reacties op nieuwsberichten. Als er op *geenstijl* de zoekterm eurosceptici werd ingevoerd, kwamen er ruim 3800 hits terwijl er in 2010 nog veel minder aandacht aan werd besteed. Reacties als: 'het zijn geen echte vluchtelingen' waren eerder regel dan uitzondering. De emoties liepen ook vaker hoog op. Op sommige plannen van de Europese Unie werd fel gereageerd. Zo reageerde iemand met: 'Hoe groter u de EU probeert te maken des te meer ik u toewens dat u die EU in uw achterste steekt. Achterlijke troll!'¹⁹² Op *PowNed* en *GeenStijl* gingen 'reaguurders' ook fel met elkaar in debat. Deze stijging van felheid was ook duidelijk zichtbaar in de krantenartikelen van *NRC Handelsblad* en de *Volkskrant*. De tendens was in 1999 dat Europa niet goed in elkaar stak, maar dat dit in de loop der jaren wel zou verbeteren. Die kans op verbetering schatten de journalisten nu veel minder hoog in.¹⁹³

Er waren in 2015 drie soorten terugkerende economische argumenten met kritiek over de Europese Unie: over de euro, over Griekenland en over het vluchtelingenprobleem. Lezers van *GeenStijl* waren erover uit. De Economische en Monetaire Unie werkte niet en de euro heeft

¹⁸⁸ Iris Huisman, *Vluchtelingen: van massa naar mens. Een kritisch discours-analytisch onderzoek naar de representatie van vluchtelingen in Nederlandse kranten in september 2015* (Masterthesis Interculturele Communicatie, Utrecht 2016) 44-47.

¹⁸⁹ Frank van Vliet, 'Ontheemden', *de Telegraaf*, 17 juni 2015.

¹⁹⁰ PowNed, 'Samsom: Verdeel vluchtelingen over Europa' (27 augustus 2015), <https://www.powned.tv/artikel/samsom-verdeel-vluchtelingen-over-europa> (30 november 2016).

¹⁹¹ PowNed, 'Rutte, kom met helder verhaal', (9 oktober 2015), <https://www.powned.tv/artikel/rutte-kom-met-helder-verhaal> (30 november 2016).

¹⁹² PowNed, 'Merkel en Hollande: Meer Europa nodig' (7 oktober 2015), <https://www.powned.tv/artikel/merkel-en-hollande-meer-europa-nodig> (30 november 2016).

¹⁹³ Hooiveld, *Europese identiteit in het discours over vluchtelingen*, 38.

Nederland helemaal niet verder geholpen. Daarom zou de euro moeten worden afgeschaft en de gulden zou weer ingevoerd moeten worden.¹⁹⁴ In 2015 kreeg Griekenland ook zijn derde lening van de Europese Unie en het IMF. Hier konden Nederlanders ook weinig begrip meer voor opbrengen. De laatste groep terugkerende argumenten ging over de toename van het aantal vluchtelingen. Veel argumenten gingen over de hoge kosten die de vluchtelingenstroom met zich meebracht. Kritiek ging onder andere over het feit dat vluchtelingen veel sneller een huis toegewezen kregen dan anderen die in de wachtrij stonden voor een sociale huurwoning. Ook de angst voor aantasting van de sociale verzorgingsstaat werd vaak genoemd. Vluchtelingen zouden komen om te profiteren van ‘onze’ voorzieningen en daarmee het systeem te gronde richten.¹⁹⁵ De vluchtelingencrisis tastte dus de financiële zekerheid van Nederlanders aan.

Politieke-democratische argumenten focusten zich op de verschillende crisissen die de Europese Unie de laatste jaren hadden gedomineerd. De Europese Unie was niet in staat de slechte onderdelen van de Europese Unie aan te pakken. Daardoor gingen steeds meer Europeanen aan het nut van de Europese Unie twijfelen, omdat: ‘Europese burgers om oplossingen vragen waarin de EU niet kan, en gedeeltelijk niet wil, voorzien.’¹⁹⁶ Zo vroegen Nederlanders al langere tijd om betere en efficiëntere regelgeving van de Europese Unie, maar werden deze problemen nooit volledig aangepakt.¹⁹⁷ Dat de Europese Unie niet tot een oplossing voor de vluchtelingencrisis kon komen, werd gezien als bewijs van dit falen. Net zoals in 2010 werd het gevoel steeds sterker dat Nederland steeds minder in te brengen had in de Europese Unie. De invloed van Duitsland en Frankrijk op de Europese instituties leek steeds groter te worden terwijl kleinere landen als Nederland meer soevereiniteit in moesten leveren. Daarnaast vonden velen het gek dat de Europese Unie zijn bevoegdheden verder uit wilde breiden terwijl de meeste landen daar niet achter stonden. Één reaguurder stelde het als: ‘De Europese Macht marcheert maar voort’.¹⁹⁸ Eurosceptici stonden hier niet achter en vonden het een bevestiging van het falen van de Europese Unie om niet op te merken wat er door de lidstaten werd gewenst.¹⁹⁹ Dat de wensen van de verschillende lidstaten niet overeenkwamen werd ook gezien als probleem. Daardoor viel de Europese Unie uiteen.²⁰⁰

¹⁹⁴ Geenpeil: U kunt nu ondertekenen! & Geenstijl Je moet kiezen. Europa: ja of ja?

¹⁹⁵ PowNed, ‘Vluchtelingenoverleg EU jammerlijk gefaald’.; Powned, ‘Le Pen; RIP Schengen’ (15 september 2015) <https://www.powned.tv/artikel/le-pen-rip-schengen> (30 november 2016).; Luc Holleman, ‘PvdA-elite staat lijnrecht tegenover de gewone man’, *de Volkskrant*, 3 april 2015.

¹⁹⁶ Joschka Fischer, ‘Europa of geen Europa’, *de Volkskrant*, 4 juni 2015.

¹⁹⁷ Martin Visser, ‘Schone schijn’, *de Telegraaf*, 21 mei 2015.; Stéphane Alonso, ‘Timmermans valt juridische monsters uit Brussel aan ...’, *NRC Handelsblad*, 20 mei 2015.

¹⁹⁸ GeenStijl, ‘Welja. Juncker komt NOG MEER NAHEFFING HALEN’ (27 mei 2015), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2015/05/ga_eens_dood_juncker.html (30 november 2015).

¹⁹⁹ Beunderman, ‘Ambitieuze Europees vergezicht’.

²⁰⁰ Hooiveld, *Europese identiteit in het discours over vluchtelingen*, 36.

Nationalistische-identiteit argumenten draaiden om religie, cultuur en vluchtelingen. Nederlanders waren bang voor het aantal moslims dat naar Nederland zou komen. Nederland zou de Islam buiten de deur moeten houden, want ‘deze vluchtelingen zijn gewoon soldaten van Allah.’²⁰¹ Dit zou zorgen voor problemen, conflicten en mogelijk ook aanslagen. Bovendien zou het de hele Nederlandse samenleving beïnvloeden. De vluchtelingen verschilden immers in cultureel en religieus opzicht veel van Nederlanders en een deel van de eurosceptici wilde juist de Nederlandse cultuur beschermen tegen invloeden van buitenaf. Bovendien zit Nederland volgens eurosceptici al overvol.²⁰² Er werd veel belang gehecht aan het eigen van Nederland zoals de verzorgingsstaat en zaken als de hypotheekrenteaftrekregeling.²⁰³ Daarnaast werd net zoals in 2010 het verlies van soevereiniteit genoemd als argument om tegen verdere Europese samenwerking te zijn.

In vergelijking met voorgaande jaren werden politiek-democratische en nationalistische-identiteitsargumenten weer belangrijker bij het verklaren van de toename van euroscepticisme. Door de toenemend aantal vluchtelingen, maar ook het beeld van een enorme stroom aan vluchtelingen die Europa inkwamen, kregen nationalistische-identiteitsargumenten een grotere rol van belang voor eurosceptici.²⁰⁴ Het onvermogen van de Europese Unie om gelijk tot een sterke aanpak van de vluchtelingencrisis te komen was voor velen een bevestiging dat de Europese Unie niet op de juiste manier functioneerde. De toename van het aantal vluchtelingen zorgde met een aantal andere factoren ervoor dat Europeanen weer meer teruggrepen op hun eigen land en eigen cultuur om problemen op te lossen. De vluchtelingencrisis bleek dus veel te vragen van de Nederlandse bevolking. De voordelen om lid te zijn van de Europese Unie werden minder duidelijk terwijl de lasten sterker naar voren kwamen. Er lijkt dan ook sprake te zijn van een toename van *hard* euroscepticisme. Sommige critici vinden nu dat het Europese project niet meer te redden is. Een meerderheid van de eurocritici is echter nog een *soft* euroscepticus. Zij willen, voorlopig, nog niet zonder de Europese Unie.

Het euroscepticisme viert nu hoogtij in Europa. Uit de peiling van het Pew Research Center is slechts 51 procent van de Nederlanders nog voorstander van de Europese Unie en onder deze voorstanders klinkt ook veel kritiek over het functioneren van de Europese Unie. Het blijft de vraag of de Europese Unie zich weer kan herpakken of zal veranderen in een onbruikbaar instituut waar komende generaties steeds minder mee te maken gaan krijgen. De tijd zal het leren.

²⁰¹ Powned, ‘Merkel en Hollande: Meer Europa nodig’.

²⁰² Hooiveld, *Europese identiteit in het discours over vluchtelingen*, 35.; Arno van Loon, ‘Nederland is vol, ten dele overvol’, *NRC Handelsblad*, 16 mei 2015.

²⁰³ Powned, ‘Upd: Extra top vluchtelingenproblematiek’ (20 april 2015), <https://www.powned.tv/artikel/upd-extra-top-vluchtelingenproblematiek> (1 december 2015).

²⁰⁴ Toshkov en Kortenska, ‘Does immigration undermine public support’, 913.

Conclusie

In deze scriptie werd ingegaan op de vraag waarom het aantal eurosceptici in Nederland toenam in de periode 2002-2015. Het aantal eurosceptici in Nederland was vanaf het Verdrag van Maastricht in 1992 al aan het groeien. Bij het Verdrag van Maastricht gaven de toenmalige politieke leiders van de twaalf EU-landen hun akkoord voor de uitbreiding van Europese bevoegdheden op economisch en politiek gebied. Met de uitbreiding van het takenpakket van de Europese Unie groeide ook de kritiek op de werkzaamheden van de Europese Unie en het aantal voorstanders van de Europese Unie nam steeds verder af. Hierdoor werd euroscepticisme een steeds groter onderdeel van het publieke debat.

Met de toename van euroscepticisme nam ook het wetenschappelijk onderzoek naar dit fenomeen toe. Door middel van onderzoek proberen wetenschappers te achterhalen welke factoren deze toename kunnen verklaren. In deze scriptie werd aan de hand van vier belangrijke momenten uit de Nederlands-Europese geschiedenis de ontwikkeling van het euroscepticisme in Nederland van de afgelopen dertien jaar in kaart gebracht. Deze vier momenten waren de invoering van de euro in 2002, het referendum over de Europese grondwet in 2005, de eurocrisis in 2010 en de vluchtelingencrisis in 2015. Bij elk meetmoment werden er drie vragen gesteld. Deze vragen waren: in hoeverre heeft het meetpunt invloed gehad op de toename van euroscepticisme in Nederland, met welke economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten onderbouwden eurosceptici hun mening en welke verschuivingen zijn er zichtbaar in vergelijking met voorgaande jaren? Aan de hand van vier kranten, *het Algemeen Dagblad*, *het NRC Handelsblad*, *de Telegraaf* en *de Volkskrant* en twee online mediasites *GeenStijl* en *PowNed* werd gekeken naar welke economische, politiek-democratische en nationalistisch-identiteits argumenten er werden gegeven door eurosceptici om hun mening te onderbouwen. Uit eerder onderzoek bleek dat redenen voor eurosceptici om eurosceptisch te zijn, kunnen worden ingedeeld in deze drie groepen argumenten. Met deze drie groepen argumenten kon elk meetpunt op dezelfde manier geanalyseerd worden waarmee duidelijk werd waarom het aantal eurosceptici in Nederland toenam.

Uit de media-analyse bleek dat de invloed van de euro op de Nederlanders groot was, maar dat de invoering van de euro het euroscepticisme in eerste instantie niet voedde. De invoering van de euro verliep soepel alhoewel er wel vraagtekens werden gezet bij de consequenties van de euro op de lange termijn. De problemen die vervolgens ontstonden door de soms extreme verhoging van prijzen werd verweten aan het gedrag van ondernemers in Nederland zelf en niet aan het functioneren van de Europese Unie. Na een half jaar ging de kwestie rondom de euroflatie ook liggen en was de euro geen onderwerp van discussie meer. Kritiek op de Europese Unie bestond wel, maar er was nog geen sprake van een eurosceptische samenleving. Hoewel sommige mensen kritisch

waren over het functioneren van de Europese Unie en over de Economische en Monetaire Unie, waren zeer weinig mensen voor het afschaffen van de Europese Unie. Er leek dus in Nederland anno 2002 vooral sprake te zijn van *soft* euroscepticisme. Mensen waren wel kritisch ten opzichte van de Europese Unie, maar wilden wel lid blijven.

Het referendum over het grondwettelijk verdrag in 2005 voedde het euroscepticisme. Het Europese project kreeg opeens een podium in Nederland. Niet eerder mochten burgers zich uitspreken over een Europese kwestie en daarmee steeg ook de belangstelling voor en kennis over de Europese Unie. Er kwam een enorme aandacht voor de positieve en negatieve kanten van het lidmaatschap van Nederland in de Europese Unie. Nederlanders stemden tegen de ingebruikneming van de Europese grondwet ten eerste omdat zij het gevoel hadden niet voldoende te zijn geïnformeerd, maar ook omdat de grondwet te onduidelijk werd bevonden. Er was echter ook veel kritiek op de werking van de Europese Unie. Het afstaan van soevereiniteit aan Europa werd door veel mensen ervaren als problematisch. In vergelijking met de argumenten van drie jaar geleden, werden er meer politiek-democratische en nationalistische-identiteit argumenten gegeven als verklaring voor het bestaande euroscepticisme. Er leek nog steeds voornamelijk sprake te zijn van *soft* euroscepticisme, maar steeds meer mensen kregen deze *soft* eurosceptische houding.

Het eerste deel van de eurocrisis, in dit onderzoek werd immers het jaartal 2010 gehanteerd, werd ervaren als een Europese crisis. In 2009 konden Nederlanders de gemeenschappelijke aanpak van de Europese Unie nog waarderen, maar toen in 2010 de crisis bleek aan te houden, sloeg dit om in de roep om een nationale aanpak. Waar in de voorgaande jaren argumenten als het probleem van immigratie, integratie en de islam en het wantrouwen van de Europese Unie een grote rol had gespeeld, werden tijdens de crisis klassiek economische problemen als werkloosheid naar voren geschoven als argumenten voor een eurosceptische houding. Nederlanders zagen niet langer de voordelen van de Europese Unie, maar ervoeren juist de nadelen van een Economische en Monetaire Unie. Met Nederlands belastinggeld werd Griekenland geholpen om uit de crisis te klimmen. Dit geld had ook geïnvesteerd kunnen worden in Nederlandse projecten om het bestedingsniveau op peil te houden en Nederlandse bedrijven te ondersteunen. In vergelijking met 2005 werden er minder nationalistische-identiteit argumenten aangedragen. *Hard* eurosceptici kregen een grotere stem in het debat. Meer mensen gingen twifelen aan het nut van de Europese Unie in zijn geheel. De meerderheid was echter nog wel voor Europese samenwerking.

In 2015 ging de vluchtelingencrisis een grote rol spelen in de Europese Unie en daarmee ook in de discussie over het functioneren van de Europese Unie. De Europese Unie kwam maar moeizaam met oplossingen voor dit probleem en in Nederland klonk dan ook kritiek op de werkwijze van de Europese Unie. In vergelijking met voorgaande jaren namen politiek-democratische en nationalistische-identiteitsargumenten weer toe aan belang bij het verklaren van de toename van

euro-scepticisme. Het onvermogen van de Europese Unie om gelijk tot een sterke aanpak van de vluchtelingen-crisis te komen was voor velen een bevestiging dat de Europese Unie niet goed functioneerde. De toename van het aantal vluchtelingen zorgde met een aantal andere factoren ervoor dat Europeanen weer meer teruggrepen op hun eigen land en eigen cultuur om problemen op te lossen. De voordelen om lid te zijn van de Europese Unie werden minder duidelijk terwijl de lasten sterker naar voren kwamen.

Waarom nam het aantal euro-sceptici dus toe in de periode 2002 – 2015? Uit deze vier momenten blijkt dat de argumenten waarmee euro-sceptici hun mening onderbouwen, verschillen door de tijd heen. Economische argumenten speelden een grote rol tijdens de invoering van de euro in 2002. Daarbij werden vooral de hoge afdracht aan de Europese Unie en het gebrekkige naleven van het Stabiliteits- en Groeipact vaak genoemd. In 2005 namen economische factoren af in belang bij het onderbouwen van euro-scepticisme, maar verdwenen niet helemaal van het podium. Net zoals in 2002 werd de hoge afdracht aan de Europese Unie in combinatie met hoge kosten van de Europese Unie in het algemeen veel genoemd. Anders dan in 2002 werd de euro ook aangedragen als kritiekpunt. Tijdens de euro-crisis in 2010 waren economische argumenten de grootste factor van belang bij de ontwikkeling van euro-scepticisme. Net zoals in 2005 werden de hoge kosten van de Europese Unie en de invoering van de euro genoemd als argumenten. Een nieuw argument was het falen van de Europese Unie om de crisis adequaat aan te pakken. In 2015 namen economische argumenten weer af in belang. Net zoals in 2005 en 2010 werd de euro genoemd als een probleem, ditmaal in combinatie met Griekenland. Daarnaast werd het vluchtelingenprobleem gelinkt aan het mogelijke verlies van sociale zekerheden in Nederland in verband met de hoge kosten die dit met zich mee zou brengen.

Politiek-democratische argumenten speelden in 2002 een kleine rol van belang. Zaken die werden genoemd waren het democratisch deficit en de verdergaande Europese integratie. Dit veranderde in 2005. Daar speelden politiek-democratische argumenten juist een grote rol. Net zoals in 2002 werd er kritiek gegeven op het democratisch deficit en ook op de verdergaande Europese integratie. Daarnaast werd er ook veel gefocust op de afnemende invloed van Nederland op de Europese Unie in verband met de uitbreiding met tien lidstaten in 2004. In 2010 speelden vooral economische argumenten een grote rol. Politiek-democratische argumenten draaiden vooral om het gebrek van invloed op Europese besluitvorming. In 2015 namen politiek-democratische argumenten weer toe in belang en waren ze een stuk negatiever in vergelijking met voorgaande jaren. Er werd voornamelijk gefocust op de verschillende crisissen die de Europese Unie had gehad in de afgelopen jaren en hoe deze lieten zien dat de Europese Unie niet in staat was om zijn zwakke punten aan te pakken.

In 2002 waren nationalistische-identiteitsargumenten een belangrijke factor bij het verklaren van euroscepticisme. De argumenten draaiden vooral om de gevaren van immigratie die dankzij de Europese Unie nog dreigender werden. Ook in 2005 werden nationalistische-identiteitsargumenten veel gebruikt bij het onderbouwen van een eurosceptische houding. Net zoals in 2002 werd immigratie veel genoemd. Ook het verlies van soevereiniteit door verdere Europese integratie werd benoemd als een groot probleem, evenals het verlies van de Nederlandse verzorgingsstaat. In 2010 speelden vooral economische argumenten een belangrijke rol en werden nationalistische-identiteitsargumenten veel minder genoemd. Redenen die werden aangedragen, draaiden om het verlies van soevereiniteit zoals in 2002 en 2005 ook werd genoemd, maar ook het gebrek aan een gemeenschappelijke cultuur werd benoemd. Tijdens de vluchtelingencrisis in 2015 gingen nationalistische-identiteitsargumenten weer een grotere rol spelen. Daarbij werd immigratie opnieuw als grootste reden tegen de Europese Unie aangedragen.

Waarom nam het aantal eurosceptici dus toe in de periode 2002 – 2015? Deze scriptie liet zien dat slechts de combinatie van economische, politiek-democratische en nationalistische-identiteit factoren kan verklaren waarom het euroscepticisme zo is toegenomen in de afgelopen jaren. In 2002 droegen vooral economische en nationalistische-identiteitsargumenten bij aan de toename van euroscepticisme. In 2005 speelden vooral politiek-democratische en nationalistische-identiteitsfactoren een grote rol. Tijdens de eurocrisis zorgden vooral economische factoren voor een toename van euroscepticisme, maar tijdens de vluchtelingencrisis van 2015 vielen eurosceptici terug op politiek-democratische en nationalistische-identiteitsargumenten. De toename van euroscepticisme in Nederland is dus te verklaren door de gebrekkige besluitvorming van de Europese Unie zelf, maar ook door de veranderende omstandigheden waarin Nederlanders zich in bevinden. Wanneer Nederlanders vooral de lasten en kosten van de Europese Unie ervaren, zijn ze veel sneller geneigd een eurosceptischere houding aan te nemen. In de periode 2002 – 2015 kregen Nederlanders steeds meer kritiek op het functioneren van de Europese Unie, zagen minder voordelen van lid zijn en daarmee werd hun euroscepticisme gevoed.

Met dit onderzoek is er een bijdrage geleverd aan het wetenschappelijk debat over het verklaren van euroscepticisme. Deze scriptie toont aan dat de eerder vastgestelde soorten argumenten, economisch, politiek-democratisch en nationalistisch-identiteit, door de tijd heen niet van gelijke invloed zijn op de toename van euroscepticisme. Door gebeurtenissen als een economische crisis of een vluchtelingencrisis nemen deze drie groepen factoren in belang toe of af. Verschillende argumenten kunnen met de loop der jaren verdwijnen of juist opkomen. Pas vanaf 2005 werd de euro aangedragen als economisch argument en vanaf 2015 werd als politiek-democratisch argument gebruikt dat de Europese Unie niet in staat bleek te zijn om zijn negatieve aspecten aan te pakken. Deze scriptie laat zien dat het van groot belang om te kijken naar

ontwikkelingen door de jaren heen om het fenomeen euroscepticisme te kunnen begrijpen en eventueel aan te kunnen pakken. Dit onderzoek liet zien dat euroscepticisme geen statisch begrip is, maar dat mensen hun mening over de Europese Unie kunnen aanpassen aan de hand van gebeurtenissen en hoe deze gebeurtenissen hen beïnvloeden. In 2002 vielen de meeste eurosceptici nog in de *soft* categorie. Zij zagen de slechte kanten van de Europese Unie, maar vonden het concept zelf nog goed. Tegenwoordig zijn er ten eerste meer eurosceptici in Nederland en zijn ten tweede meer *hard* eurosceptici die de Europese Unie zouden willen opheffen.

Euroscepticisme blijft een lastig onderwerp en er is daarom nog veel vervolgonderzoek mogelijk. Bij dit onderzoek zijn er een aantal factoren buiten beschouwing gelaten in verband met de beperkte reikwijdte van het onderzoek. Zo hadden het Verdrag van Maastricht in 1992 als het Verdrag van Amsterdam in 1997 ook gebruikt kunnen worden als meetpunten, omdat beide Verdragen belangrijk zijn voor de Europees-Nederlandse geschiedenis. Daarnaast is er in deze scriptie geen rekening gehouden met de verschillen tussen opleidingsniveaus terwijl bekend is dat tussen hoog- en laagopgeleiden grote verschillen zitten met betrekking tot steun aan de Europese Unie. Ook leeftijd en politieke voorkeur zijn buiten dit onderzoek gelaten, terwijl deze factoren wel van invloed zijn op de ontwikkeling van euroscepticisme. Verschillen tussen de diverse kranten zijn niet nader uitgesplitst. Tussen de berichtgeving van het *NRC Handelsblad* en het *Algemeen Dagblad* zullen significante verschillen zitten als gevolg van de verschillende doelgroepen van de kranten. Daarnaast kan de vraag gesteld worden in hoeverre de media alle meningen van de samenleving kan weergeven in hun kranten. Recent onderzoek heeft aangetoond dat bij opiniepeilingen en interviews mensen vaak niet het achterste van hun tong laten zien. Niet alle sentimenten in de samenleving zullen daarom worden vastgelegd in kranten en in online media.

Euroscepticisme is anno 2016 een van de grootste uitdagingen die de Europese Unie voor zich heeft staan. Met het vertrek van Groot-Brittannië uit de Europese Unie is er misschien wel een nieuw tijdperk aangebroken waarin de Unie steeds meer aan belang zal inboeten. Het is echter ook mogelijk dat de Europese Unie zich weet te herpakken en dat zijn burgers weer achter het idee van de Europese Unie komen te staan. De Europese Unie zal duidelijk moeten maken dat het een relevante toevoeging is voor de nationale staten waarmee gezamenlijke problemen kunnen worden aangepakt en nieuwe mogelijkheden kunnen worden ontplooid. Nederland was eens het beste jongetje van de klas. Nederlanders steunden massaal het project van de Europese Unie, omdat ze de voordelen van gezamenlijk optreden zagen. Als mensen de voordelen van lidmaatschap weer zien, zal de Europese Unie waarschijnlijk weer de steun van zijn burgers krijgen en daarmee uit zijn legitimiteitscrisis kruipen. Er moet daarvoor eerst nog veel gebeuren.

Literatuurlijst

- Auteur onbekend, '#NEXIT en veel soevereiniteit in typisch Wilders-interview', *HPDETIJD*, 22 juni 2016, <http://www.hpdetijd.nl/2016-06-22/nexit-en-soevereiniteit-typisch-wilders-interview/> (29 september 2016).
- Boer, Bartho en Hans Vollaard, 'Het belang van eurosceptis', in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Amsterdam 2005) 191-202.
- Banducci, Susan A., Jeffrey A. Karp en Peter H. Loedel, 'The euro, economic interests and multi-level governance: Examining support for the common currency', *European Journal of Political Research* 42 (2003) 685-703.
- Boomgaarden, Hajo G., Andreas R.T. Schuck, Matthijs Elenbaas en Claes H. de Vreese, 'Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of Euroscepticism and EU support', *European Union Politics* 12 (2011) 2, 241-266.
- Bos, Marko, 'De blijvende relevantie van de EU' (februari 2016), <https://www.internationalespectator.nl/article/de-blijvende-relevantie-van-de-eu> (28 november 2016).
- Braun, Daniela en Markus Tausendpfund, 'The Impact of the Euro Crisis on Citizens' Support for the European Union', *Journal of European Integration* 36 (2014) 3, 231-245.
- Comité Grondwet NEE, 'Nee tegen deze Grondwet' (versie onbekend) <http://www.andereuropa.org/wp-content/uploads/2011/06/grwnee.pdf> (24 oktober 2016).
- Condruz-Bacescu, Monica, 'Euroscepticism across Europe: Drivers and Challenges' *European Journal of Interdisciplinary Studies* 6 (2014) 2, 52-59.
- Dalen, Harry van, 'Migratie zal hoe dan ook pijn doen', *Trouw*, 10 oktober 2015.
- Elsas, Erika, J. van, Armen Hakhverdian en Wouter van der Brug, 'United against a common foe? The nature and origins of Euroscepticism among left-wing and right-wing citizens', *West European Politics* 39 (2016) 6, 1181-1204.
- Europa Nu, 'Eurocrisis door begrotingstekort en staatsschuld eurolanden', https://www.europa-nu.nl/id/vifhdvtmvdvg/eurocrisis_door_begrotingstekort_en (23 november 2016).
- Europa Nu, 'Tijdelijk eurocrisis 2008-2013', https://www.europa-nu.nl/id/vje2j81fizvy/tijdelijk_eurocrisis_2008_2013 (23 november 2016).
- Europa Nu, 'Verdrag van Lissabon: overeenkomsten en verschillen met Europese Grondwet' https://www.europa-nu.nl/id/vhofm7a4wkvo/verdrag_van_lissabon_overeenkomsten_en (4 december 2016).
- European Commission, 'Frontex Joint Operation "Triton" – Concerted efforts to manage migration in the Central Mediterranean' (7 oktober 2014) http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-566_en.htm (21 oktober 2016).
- European Commission, 'Flash Eurobarometer Reports. 172 The European Constitution: post-referendum in The Netherlands (versie juni 2005) http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/flash_arch_173_153_en.htm (25 oktober 2016).

- European Commission, 'Standard Eurobarometer 56' (versie april 2002), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb56/eb56_en.pdf (22 oktober 2016).
- European Commission, 'Standard Eurobarometer 57' (versie 21 oktober 2002), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb57/eb57_en.pdf (22 oktober 2016).
- European Commission, 'Standard Eurobarometer 63' (versie september 2005), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb63/eb63_en.pdf (26 oktober 2016).
- European Commission, 'Standard Eurobarometer 73' (versie november 2010), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb73/eb73_vol1_en.pdf (30 oktober 2016).
- European Commission, 'Standard Eurobarometer 74' (versie 18 februari 2011), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_publ_en.pdf (1 november 2016).
- European Commission, 'Standard Eurobarometer 83' (versie juli 2015), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_first_en.pdf (8 november 2016).
- Europese Grondwet, 'Analyse van uitslag Nederlands referendum' (versie 2 juni 2005) <http://www.europese-grondwet.nl/a/referendum/analyse-uitslag.html> (4 december 2016).
- Europese Raad. Raad van de Europese Unie 'Buitengewone bijeenkomst van de Europese Raad, 23 april 2015 – verklaring' (23 april 2015), <http://www.consilium.europa.eu/nl/press/press-releases/2015/04/23-special-euco-statement/> (28 november 2016).
- Friedman, George, 'Migratiecrisis toont toenemende irrelevantie EU' (januari 2016) <https://www.internationalespectator.nl/article/george-friedman-%E2%80%99migratiecrisis-toont-toenemende-irrelevantie-eu%E2%80%99> (29 november 2016).
- Hakhverdian, Armen, Erika van Elsas, Wouter van der Burg, Theresa Kuhn, 'Euro-scepticism and education: A longitudinal study of 12 EU member states, 1973-2010', *European Union Politics* 14(2013) 4, 522-541.
- Harmsen, Robert, 'Euro-scepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent.' *European Studies: A Journal of European Culture, History and Politics* 20 (2004) 1, 99-126.
- Harryvan, A.G. en J. van der Harst, *Verloren Consensus. Europa in het Nederlandse parlementaire-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013).
- Haughton, Tim 'It's the slogan, stupid': The Brexit Referendum' (datum onbekend) <http://www.birmingham.ac.uk/research/perspective/eu-ref-haughton.aspx> (26 september 2016).
- Hobolt, Sara B. en Christopher Wratil, 'Public opinion and the crisis: the dynamics of support for the euro', *Journal of European Public Policy* 22 (2015) 2, 238-256.
- Holsteyn, Joop van en Josje den Ridder, 'Een reus in de polder? Nederlandse kiezers en het electorale belang van Europese integratie', in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Euro-sceptis in Nederland* (Amsterdam 2005) 23-45.
- Hooiveld, Anne, *Europese identiteit in het discours over vluchtelingen. Een analyse van de representatie van een Europese identiteit in het discours over vluchtelingen in Nederlandse krantenartikelen van 1999 en 2015* (Masterthesis Interculturele Communicatie, Utrecht 2016).

- Huisman, Iris, *Vluchtelingen: van massa naar mens. Een kritisch discours-analytisch onderzoek naar de representatie van vluchtelingen in Nederlandse kranten in september 2015* (Masterthesis Interculturele Communicatie, Utrecht 2016).
- Kleinnijenhuis, Jan, Janet Takens en Wouter H. van Atteveld, 'Toen Europa de dagbladen ging vullen' in Kees Aarts & Henk van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) 123-144.
- Lubbers, Marcel en Eva Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism in the Netherlands: 2008 versus 1990', *European Union Politics* (2011) 1-20.
- Lubbers, Marcel en Peer Scheepers, 'Divergent trends of euroscepticism in countries and regions of the European Union', *European Journal of Political Research* 49 (2010) 6, 787-817.
- Lucardie, Paul, 'De campagne: David tegen Goliath?', in: Kees Aarts & Henk van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) 104-122.
- McCormick, John en John Gillingham, 'The EU: Success or Failure' in: Hubert Zimmermann en Andreas Dür (red.), *Key Controversies in European Integration* (New York 2012) 10-31.
- Meijers, Maurits en Christian Rauh, 'Has Eurosceptic Mobilization Become More Contagious? Comparing the 2009 and 2014 EP Election Campaigns in The Netherlands and France.', *Politics and Governance* 4 (2016) 1, 83-103.
- Mudde, Cas en Petr Kopecky, 'Euroscepticism: een conceptualisatie', in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Euroscepticism in Nederland* (Amsterdam 2005) 15-23.
- Nicoli, Francesco, 'Hard-line Euroscepticism and the Eurocrisis: Evidence from a Panel Study of 108 Elections Across Europe' *JCMS: Journal of Common Market Studies* (2016) 1-20.
- Parlement & Politiek, 'Referendum Europese Grondwet' (datum onbekend)
http://www.parlement.com/id/vh8ml7j9udxm/referendum_europese_grondwet (22 oktober 2016).
- Petter, Ida en Richard Griffiths, 'Gekke Henkie in Europa? Financiële euroscepticism in Nederland,' in: Hans Vollaard en Bartho Boer (red.), *Euroscepticism in Nederland* (Amsterdam 2005) 45-70.
- Rijksoverheid, 'Financiële steun Griekenland', (versie 30 juni 2016)
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/europa-financieel-gezond/inhoud/financiele-steun-aan-noodlijdende-landen/financiele-steun-griekenland> (22 november 2016).
- Rijksoverheid, 'Nationalisering Fortis/ABN AMRO en SNS REAAL',
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis/inhoud/aanpak-kredietcrisis-nederland-financiele-sector/nationalisering-fortis-abn-amro-en-sns-reaal> (23 november 2016).
- Schijvens, A.E. *Van euro naar scepticism. Een onderzoek naar toenemend euroscepticism in de berichtgeving van de Volkskrant en NRC Handelsblad over de Europese Monetaire Unie* (Masterthesis Europese studies, Amsterdam 2013).
- Segers, Mathieu, *Reis naar het continent* (Amsterdam 2013).
- Serricchio, Fabio, Myrto Tsakatika en Lucia Quaglia, 'Euroscepticism and the Global Financial Crisis', *JCMS: Journal of Common Market Studies* 51 (2013) 1, 51-64.

Startin, Nick en André Krouwel, 'Euroscepticism Re-galvanized: The consequences of the 2005 French and Dutch rejections of the EU Constitution', *JCMS: Journal of Common Market Studies* 51 (2013) 1, 65-84

Stokes, Bruce, 'Euroskepticism Beyond Brexit. Significant opposition in key European countries to an ever closer EU', *Pew Research Center*, 7 juni 2016, <http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroskepticism-beyond-brexit/> (6 september 2016).

Toshkov, Dimiter en Elitsa Kortenska, 'Does Immigration Undermine Public Support for Integration in the European Union?', *JCMS: Journal of Common Market Studies* 53 (2015) 4, 910-925.

Wright, Oliver 'Euroscepticism on the rise across Europe as analysis finds increasing opposition to the EU in France, Germany and Spain' *Independent* 7 juni 2016, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/euroscepticism-on-the-rise-across-europe-as-analysis-finds-increasing-opposition-to-the-eu-in-france-a7069766.html> (6 september 2016).

Zieck, Marjolein, 'De huidige vluchtelingencrisis: Déjà Vu', *Arc Aequi*, januari 2016.

Primaire bronnen

Hieronder staan alle kranten- en online media artikelen die gebruikt zijn bij de media-analyse. De dikgedrukte artikelen zijn gebruikt als verwijzing in de scriptie zelf.

Kranten

Het Algemeen Dagblad

Het NRC Handelsblad

De Telegraaf

De Volkskrant

Periodes van onderzoek

01-01-2002 – 31-12-2002

01-04-2005 – 30-06-2005

01-06-2010 – 30-10-2010

01-04-2015 – 30-06-2015

Online Media

PowNed

Geenstijl

Periodes van onderzoek

2010

2015

Krantenartikelen

H.2 De invoering van de euro (01-01-2002 – 31-12-2002)

Het Algemeen Dagblad

Auteur onbekend, ‘Consument wantrouwt de nieuwe europrijzen’, *Algemeen Dagblad*, 9 januari 2002.

Auteur onbekend, ‘Duitse minister: prijzen hoger door euro’, *Algemeen Dagblad*, 13 mei 2002.

Auteur onbekend, ‘Euro en inflatie jagen angst aan’, *Algemeen Dagblad*, 29 mei 2002.

Auteur onbekend, ‘CBS: consument overschat prijsstijgingen’, *Algemeen Dagblad*, 11 juni 2002.

Auteur onbekend, ‘Inflatie Eurozone verder gedaald’, *Algemeen Dagblad*, 29 juni 2002.

Auteur onbekend, ‘Misbruik Euro niet aangepakt’, *Algemeen Dagblad*, 12 augustus 2002.

Auteur onbekend, ‘Kabinet Balkenende wil af van Eurosceptis’, *Algemeen Dagblad*, 4 oktober 2002.

Bekkers, Angela, ‘Positivo’s praten VS en Europa omhoog’, *Algemeen Dagblad*, 5 januari 2002.

Bekkers, Angela, ‘De Euro omhoog, eindelijk goed nieuws?’, *Algemeen Dagblad*, 4 mei 2002.

Bekkers, Angela, ‘Eurosceptis waait nog steeds over Europa’, *Algemeen Dagblad*, 17 september 2002.

Berg, Max van den, ‘Volop ruimte voor debat groter EU’, *Algemeen Dagblad*, 22 oktober 2002.

Boekestijn, Arend Jan, ‘Grote landen veroorzaken inflatie’, *Algemeen Dagblad*, 23 mei 2002.

Boerhof, Gerard, ‘Misbruik Euro’, *Algemeen Dagblad*, 17 augustus 2002.

Bommel, F. van, ‘Prijsstijgingen (1)’, *Algemeen Dagblad*, 10 januari 2002.

Lamers, G., ‘Inflatie (2)’, *Algemeen Dagblad*, 19 juni 2002.

Marijnissen, Jan, ‘Europese integratie weer verder weg’ *Algemeen Dagblad*, 21 februari 2002.

Schutijser, Jeroen en Jaap Roelants, ‘Leven is duurder met euro; Klachten duizenden AD-lezers vaak gegrond’, *Algemeen Dagblad*, 18 januari 2002.

Het NRC Handelsblad

Auteur onbekend, ‘Wereldwijd welkom voor Europese munt’, *NRC Handelsblad*, 2 januari 2002.

Auteur onbekend, ‘Eurosceptici, ze zijn er nog’, *NRC Handelsblad*, 7 januari 2002.

Auteur onbekend, ‘Door euro prijzen omhoog zegt 75 pct Europeanen’, *NRC Handelsblad*, 11 april 2002.

Auteur onbekend, ‘Europa in de Kamer’, *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2002.

Heldring, J.L., ‘In een geluidsdicht vacuüm’, *NRC Handelsblad*, 10 januari 2002.

Janssen, Roel, 'De Duro is van ons allemaal', *NRC Handelsblad*, 29 juni 2002.

Kalse, Egbert 'Euroteam wentelt in eigen succes' *NRC Handelsblad*, 29 januari 2002.

Kranenburg, Mark, 'Het volgende drama', *NRC Handelsblad*, 11 oktober 2002.

Kranenburg, Mark, 'Het einde van Nederland', *NRC Handelsblad*, 4 januari 2002.

Meijnen, Joop, 'Dominantie links in Europa nadert einde', *NRC Handelsblad*, 15 maart 2002.

Meijnen, Joop, 'EU-uitbreiding: handleiding bij een politieke tijdbom', *NRC Handelsblad*, 1 juni 2002.

Schinkel, Maarten, 'De euro-inflatie is van ons allemaal', *NRC Handelsblad*, 10 april 2002.

Sientop, Larry, 'Op weg naar een Europese grondwet', *NRC Handelsblad*, 28 februari 2002.

Straaten, Floris van, 'Balkenende staat voor 'sterk Europa'', *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2002.

Timmermans, Frans, 'Nederland staat buitenspel', *NRC Handelsblad*, 15 oktober 2002.

Velden, Ben van der, 'Conventie broedt onrustig op het ei van Europa', *NRC Handelsblad*, 28 mei 2002.

Velden, Ben van der, 'EU-voorzitter Denemarken: uitstel uitbreiding lost niets op', *NRC Handelsblad*, 1 juli 2002.

Waard, Michele de, 'Euroscopsis woedt als een veenbrand', *NRC Handelsblad*, 13 november 2002.

De Telegraaf

Auteur onbekend, 'Nederlanders niet verknocht aan euro', *de Telegraaf*, 22 oktober 2002.

Berg, Manno van den, 'Dollarpariteit geeft euro psychologische opsteker', *de Telegraaf*, 16 juli 2002.

Berg, Manno van den, 'Prijstop voor euro-misbruik' *de Telegraaf*, 11 juni 2002.

Bode, Emile, 'Zalm steunt aanpak euro-misbruik', *de Telegraaf*, 25 april 2002.

Bode, Emile, 'ZELFS PRIJSVERHOGING VAN 700%! Klagers hebben gelijk', *de Telegraaf*, 27 april 2002.

Gessel, Ronald van, 'Eerste winkeldag ultieme test voor eenheidsmunt', *de Telegraaf*, 2 januari 2002.

Gessel, Ronald van, 'Wantrouwen', *de Telegraaf*, 1 juni 2002.

Gessel, Ronald van, 'Bolkestein hekelt Prodi na kritiek op stabiliteitspact', *de Telegraaf*, 18 november 2002.

Heijdenrijk, Kim, 'Klanten wantrouwen de europrijzen', *de Telegraaf*, 9 januari 2002.

Jong, Annet de, 'Winkeliers geven euromisbruik toe', *de Telegraaf*, 12 augustus 2002.

Meurs, Maarten van, 'EU schrijft Nederland de wet voor', *de Telegraaf*, 5 september 2002.

Spijker, Joop, 'Nederlander somber over inkomen', *de Telegraaf*, 10 oktober 2002.

Veerman, Ronald, 'Economie Nederland raakt verder achterop in Europa', *de Telegraaf*, 5 december 2002.

De Volkskrant

Auteur onbekend, ‘Euro in Europa’, *de Volkskrant*, 3 januari 2002.

Auteur onbekend, ‘Eurokleingeld vliegt de deur uit’, *de Volkskrant*, 3 januari 2002.

Auteur onbekend, ‘Nederlandse samenleving ‘europroof’, *de Volkskrant*, 7 januari 2002.

Auteur onbekend, ‘Prijzen weer fors hoger uitgevallen in januari’, *de Volkskrant*, 9 februari 2002.

Auteur onbekend, ‘Helpt Europeanen denkt nog niet in euro’s’, *de Volkskrant*, 11 april 2002.

Auteur onbekend, ‘Eurostat: euro maakt leven duurder’, *de Volkskrant*, 17 mei 2002.

Auteur onbekend, ‘Consumenten wil deel prijzen bevrozen’, *de Volkskrant*, 12 juni 2002.

Bakkeren, Hanno, ‘Lage dollar op termijn niet ongunstig’, *de Volkskrant*, 15 juni 2002.

Bogaerts, Geert-Jan, ‘EU moet sociaal gezicht in conventie verankeren’, *de Volkskrant*, 8 maart 2002.

Bogaerts, Geert-Jan, ‘Botsing federalisten en eurosceptici; Inkt voorstellen over Europese grondwet is nog niet droog of het debat barst los’, *de Volkskrant*, 12 september 2002.

Bogaerts, Geert-Jan, ‘Eerst de puinhoop, dan de hervormingen’, *de Volkskrant*, 19 oktober 2002.

Bogaerst, Geert-Jan, ‘EU omvormen tot Verenigd Europa’, *de Volkskrant*, 29 oktober 2002.

Doorduyn, Yvonne, ‘We hebben euroflatie flink onderschat’, *de Volkskrant*, 15 mei 2002.

Klok, Pieter, ‘Lege beddenwinkel door de euro’, *de Volkskrant*, 29 mei 2002.

Meijer, Leonoor, ‘Koopman of dominee’, *de Volkskrant*, 11 januari 2002.

Sitalsing, Sheila, ‘Duisenberg laat tweeslachtige erfenis achter’, *de Volkskrant*, 8 februari 2002.

Sitalsing, Sheila, ‘Egeltjes van het CBS willen euro-feestje niet bederven’, *de Volkskrant*, 12 februari 2002.

Sitalsing, Sheila, ‘Politieke correctheid rond euro sneuvelt’, *de Volkskrant*, 16 mei 2002.

Sitalsing, Sheila, ‘Invoering euro veroorzaakt vooral ‘gevoelsinflatie’, *de Volkskrant*, 12 augustus 2002.

Sitalsing, Sheila, ‘Een jaar lang klagen over euro-inflatie’, *de Volkskrant*, 28 december 2002.

Wansink, Hans, ‘Het Europese Avontuur’, *de Volkskrant*, 12 januari 2002.

H.3 Het referendum over het grondwettelijk verdrag (01-04-2005 – 30-06-2005)

Het Algemeen Dagblad

Auteur onbekend, ‘Politiek Den Haag ruziet over debat op Gehaktdag’, *Algemeen Dagblad*, 19 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Aanval op nee-stemmers', *Algemeen Dagblad*, 24 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Van Aartsen: ook nee-stem respecteren', *Algemeen Dagblad*, 27 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Politiek geschokt over afwijzing van Grondwet', *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2005.

Auteur onbekend, 'Van Aartsen: Premier zonder emotie', *Algemeen Dagblad*, 21 juni 2005.

Boogaard, Frans, 'Nicolai ergert zich aan gezeur over EU-Grondwet', *Algemeen Dagblad*, 26 april 2005.

Boogaard, Frans en Jaap Janssen, 'Ik sta voor gek'. Balkenende kan Nederlands nee niet uitleggen in Brussel', *Algemeen Dagblad*, 28 mei 2005.

Boogaard, Frans, 'Architecten van Grondwet balen als een stekker', *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2005.

Boogaard, Frans, 'Ja-kamp soepel door de bocht', *Algemeen Dagblad*, 3 juni 2005.

Boogaard, Frans, 'Geen superstaat, maar ook geen supermarkt', *Algemeen Dagblad*, 22 juni 2005.

Brendel, Carel, 'Gemakzucht van de burger', *Algemeen Dagblad*, 3 juni 2005.

Holtzer, Dafna, 'Ik voel me gewoon bedonderd', *Algemeen Dagblad*, 14 mei 2005.

Jansen, Jaap, 'Wouter Bos en het 'nee' van zijn achterban', *Algemeen Dagblad*, 24 mei 2005.

Jansen, Jaap, 'Campagne tot in het stemhokje; ja- en neekamp zetten aan voor de eindsprint', *Algemeen Dagblad*, 31 mei 2005.

Jansen, Jaap, 'Crisis van de mikkende burger; voor de tweede keer opgestoken middelvinger naar elite', *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2005.

Otgaar, Alexander, 'Tegenstem helpt niet', *Algemeen Dagblad*, 13 mei 2005.

Renout, Frank, 'Nederlandse politici promoten 'Europa' in Frankrijk', *Algemeen Dagblad*, 4 mei 2005.

Renout, Frank, 'Er is geen alternatief voor de grondwet', *Algemeen Dagblad*, 21 mei 2005.

Renout Frank, 'Nederland mag Europese Unie niet gijzelen', *Algemeen Dagblad*, 27 mei 2005.

Wiggers, Yvonne, 'Europagoeroe Nicolai; ... is de plaatjes vergeten', *Algemeen Dagblad*, 23 april 2005.

Het NRC Handelsblad

Auteur onbekend, 'Bot: geen paniek over Grondwet; Campagne niet beginnen', *NRC Handelsblad*, 18 april 2005.

Auteur onbekend, 'Geen oorlog na afwijzen EU-grondwet; Bot na uitspraken Donner', *NRC Handelsblad*, 20 april 2005.

Auteur onbekend, 'NRC Webcongres: Grondwet EU voorkomt conflicten in Europa niet', *NRC Handelsblad*, 23 april 2005.

Auteur onbekend, 'Kamerlid: critici van Grondwet zijn gevaarlijk bezig', *NRC Handelsblad*, 17 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Kabinet mag niet in paniek raken', *NRC Handelsblad*, 19 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Uitleg van Europese Grondwet moet beter', *NRC Handelsblad*, 20 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Het is meer dan Fortuyn', *NRC Handelsblad*, 23 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Sceptici op de knoflookgrens', *NRC Handelsblad*, 27 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Ja-campagne werd dubbele nee-campagne', *NRC Handelsblad*, 31 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Tussen Nederland en Europa gaapt al langer een gat', *NRC Handelsblad*, 2 juni 2005.

Berg, Harm van den en Rene Moerland, 'Parlement twijfelt aan zichzelf na referendum; Hoge opkomst referendum 61,6 procent tegen Brussel: geen paniek', *NRC Handelsblad*, 2 juni 2005.

Bik, J.M., 'Leve de evenredigheid', *NRC Handelsblad*, 10 mei 2005.

Binnema, Harmen, 'Debat gaat alleen over kabinet-Balkenende', *NRC Handelsblad*, 26 mei 2005.

Boogaard, Raymond van den, 'Grote partijen discussiëren over 'ja' of 'ja'; Afwezigheid van Nederlands debat over EU-grondwet trekt internationaal de aandacht', *NRC Handelsblad*, 15 april 2005.

Boogaard, Raymond van den Boogaard, 'Vrees komt uit: campagne gaat niet over Grondwet', *NRC Handelsblad*, 19 mei 2005.

Boogaard, Raymond van den, 'Angst voor 'SP-show' bij discussie over Europa; Voorbereidingen van breed maatschappelijk debat komen langzaam op gang, *NRC Handelsblad*, 30 juni 2005.

Couwenberg, S.W., 'Stop het gesol met het referendum', *NRC Handelsblad*, 7 juni 2005.

Eijk, Dick van, 'Nederland zegt nee', *NRC Handelsblad*, 2 juni 2005.

Giebels, Robert, Egbert Kalse en Kees Versteegh, 'Als we het nou maar beter uitleggen' *NRC Handelsblad*, 4 juni 2005.

Gruyter, Caroline de, 'Grotere EU geeft economie zuurstof', *NRC Handelsblad*, 30 april 2005.

Gruyter, Caroline de, 'Schengen geeft vorm aan integratie van EU', *NRC Handelsblad*, 9 juni 2005.

Hagen, Piet, 'Zwak Europa heeft sterke pers nodig', *NRC Handelsblad*, 10 juni 2005.

Heldring, J.L., 'Op drift', *NRC Handelsblad*, 2 juni 2002.

Kalse, Egbert, 'Webtest ziet voorstander als scepticus', *NRC Handelsblad*, 13 mei 2005.

Kranenburg, Mark, 'Strijd tegen apathie rond EU-Grondwet', *NRC Handelsblad*, 23 april 2005.

Kranenburg, Mark, 'Op zoek naar wijsheid: Grondwetdebat is een kakofonie van interpretaties', *NRC Handelsblad*, 21 mei 2005.

Kranenburg, Mark, 'Twisten over de toekomst van Europa; zal de Grondwet het democratische gat in Brussel vergroten?', *NRC Handelsblad*, 31 mei 2005.

Kranenburg, Mark, 'Haal gezonde delen uit dode EU-grondwet', *NRC Handelsblad*, 1 juni 2005.

Kranenburg, Mark, 'Europarlement: Grondwet geen lijk', *NRC Handelsblad*, 8 juni 2005.

Kranenburg, Mark, 'In Europa, maar niet van Europa', *NRC Handelsblad*, 23 juni 2005.

Kranenburg, Mark, 'Begraaf de Grondwet, schep liever banen', *NRC Handelsblad*, 25 juni 2005.

Kuin, Inger, 'Wat gaan we doen in Nederland? Een ref...' *NRC Handelsblad*, 14 april 2005.

Kuin, Inger en Rene Moerland, 'De SP zegt Nee: van splinterpartij tot miljoenenbedrijf', *NRC Handelsblad*, 28 mei 2005.

Lee, Jolande van der, 'Europa is best belangrijk, maar waarom eigenlijk?', *NRC Handelsblad*, 30 april 2005.

Leen, Auke, 'Zoektocht naar de kat die blaft', *NRC Handelsblad*, 16 april 2005.

Meijnen, Joop, 'Gaaf het drugsbeleid nu op de helling?', *NRC Handelsblad*, 14 april 2005.

Meijnen, Joop, 'Met 'nee' schieten we in onze eigen voet', *NRC Handelsblad*, 28 mei 2005.

Moerland, Rene, 'Referendum kwelt grote partijen', *NRC Handelsblad*, 11 mei 2005.

Moravcsik, Andrew, 'Europa takelt niet af, maar is juist stabiel; Kiezers waren verstandiger dan ze dachten', *NRC Handelsblad*, 3 juni 2005.

Overbeek, Henk, 'Blijf thuis bij referendum grondwet EU', *NRC Handelsblad*, 21 april 2005.

Toth, M.I., 'Zogenaamde Grondwet is echt een ratjetoe', *NRC Handelsblad*, 26 mei 2005.

Versteegh, Kees, 'Nee verzwakt positie Nederland; Premier roept voorstanders Grondwet op kleur te bekennen', *NRC Handelsblad*, 28 april 2005.

De Telegraaf

Auteur onbekend, 'Emoties aan Kop bij EU-referendum', *de Telegraaf*, 19 april 2005.

Auteur onbekend, 'Ja tegen grondwet, *de Telegraaf*, 14 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Bot: Ga bij twijfel over grondwet niet stemmen', *de Telegraaf*, 24 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Felle kritiek op nee-spotje SP', *de Telegraaf*, 26 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Europeanen niet een volk', *de Telegraaf*, 28 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Oranjegevoel blijft', *de Telegraaf*, 28 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Veel aandacht voor Europese grondwet', *de Telegraaf*, 30 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Welles-nietes over grondwet', *de Telegraaf*, 31 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Er dreigt nu nee, al is een ja beter', *de Telegraaf*, 31 mei 2005.

Auteur onbekend, 'Keihard NEE', *de Telegraaf*, 2 juni 2005.

Auteur onbekend, 'Peijs: met Turkije is EU niet beheersbaars', *de Telegraaf*, 2 juni 2005.

Auteur onbekend, 'Bono: 'De Europese droom leeft niet meer', *de Telegraaf*, 10 juni 2005.

Auteur onbekend, 'EU financieel en politiek op drift', *de Telegraaf*, 19 juni 2005.

Bosch, Alexandra van den, ‘Succes scherpe eisen bruid van ver verrast’, *de Telegraaf*, 13 mei 2005.

Buters, Gemma en Ronald Veerman, ‘Falende leiders stortten Europa in diepe Crisis’, *de Telegraaf*, 18 juni 2005.

Veerman, Ronald, ‘Europa van de kaart’, *de Telegraaf*, 3 juni 2005.

De Volkskrant

Aartsen, Jozias van, ‘VVD zegt ja tegen Grondwet’, *de Volkskrant*, 19 april 2005.

Auteur onbekend, ‘Rel om euro slecht voor referendum’, *de Volkskrant*, 17 mei 2005.

Auteur onbekend, ‘Europese grondwet...’, *de Volkskrant*, 21 mei 2005.

Blokker, Jan, ‘Wij, geboren Eurosceptici; Nederland en Europa’, *de Volkskrant*, 4 juni 2005.

Brill, Paul en Bert Lanting, ‘Europese Grondwet’, *de Volkskrant*, 23 april 2005.

Brill, Paul, ‘Op sociaal-economisch gebied is de Europese Grondwet vooruitgang’, *de Volkskrant*, 29 april 2005.

Brill, Paul, ‘Unie hoeft zich niet met arbeidstijden of cultuur te bemoeien’, *de Volkskrant*, 26 april 2005.

Brouwers, Arnout, ‘Schaf het Europe Parlement af; De kiezers hebben het eindstation van Europa helder in kaart gebracht’, *de Volkskrant*, 11 juni 2005.

Derksen, Wim, ‘Eurobraven houden ook niet van EU’, *de Volkskrant*, 9 mei 2005.

Dirks, Bart en Bert Lanting, ‘Brussel na de bom; Brussel rouwt’, *de Volkskrant*, 4 juni 2005.

Donner, Piet Hein, ‘Nederland wordt geen Europese provincie’, *de Volkskrant*, 22 april 2005.

Driessen, Huub, ‘Nee zeggen is misschien wel een slimme zet van de kiezer’, *de Volkskrant*, 23 april 2005.

Dunk, Thomas von der Dunk, ‘Democratie vergt contact burgers’, *de Volkskrant*, 23 mei 2005.

Elshout, Arie, ‘Publieke betrokkenheid’, *de Volkskrant*, 18 april 2005.

Empel, Martijn van, ‘Pruilen over een eventueel ‘nee’ is ongeloofwaardig’, *de Volkskrant*, 19 mei 2005.

Hilhorst, Pieter, ‘Sentimentele stemmen’, *de Volkskrant*, 17 mei 2005.

Koele, Theo, ‘Balkenende optimistisch: het wordt ja’, *de Volkskrant*, 20 mei 2005.

Koele, Theo, ‘De kiezer beslist: nee is nee’, *de Volkskrant*, 25 mei 2005.

Peepkorn, Marc, ‘Ja heb je; Referendum Europese Grondwet’, *de Volkskrant*, 23 april 2005.

Pieters, Cees, ‘Wereldorde’, *de Volkskrant*, 10 juni 2005.

Plasterk, Ronald, ‘De rode kaart ingeleverd’, *de Volkskrant*, 29 april 2005.

Poorthuis, Frank en Raoul du Pre, ‘Jan Peter trekt de kar. Poe poe’, *de Volkskrant*, 14 mei 2005.

Remarque, Phillipe, 'Effect van referendum smaakt naar meer', *de Volkskrant*, 25 mei 2005.

Schoo, H.J., 'Het ja dat een nee uitlokt', *de Volkskrant*, 30 april 2005.

Schoo, H.J., 'Een onmachtig nee', *de Volkskrant*, 7 mei 2005.

Sommer, Martin, 'Vijf vragen over de Europese Grondwet', *de Volkskrant*, 10 mei 2005.

Wansink, Hans, 'Referendumkoorts', *de Volkskrant*, 19 april 2005.

Wansink, Hans, 'Als je nee stemt, deug je niet, toen niet en nu niet', *de Volkskrant*, 30 mei 2005.

Wilders, Geert, 'Deze grondwet geeft kleinere landen het nakijken', *de Volkskrant*, 24 mei 2005.

Wijk, Rob de, 'Geopolitieke revolte eist eenheid EU', *de Volkskrant*, 24 mei 2005.

H.4 De eurocrisis (01-06-2010 – 30-10-2010)

Het Algemeen Dagblad

Auteur onbekend, 'Opinies', *Algemeen Dagblad*, 31 mei 2010.

Boogaard, Frans en Maarten van Wijk, 'Als landen tekorten niet wegwerken is de volgende reddingsoperatie nog duurder', *Algemeen Dagblad*, 11 mei 2010.

Eijck, Steven van, 'De volgende eurocrisis dreigt. Europa moet volharden, anders gaat het mis', *Algemeen Dagblad*, 1 mei 2010.

Gelder, Arno, 'De speculanten verdienen echt alle lof', *Algemeen Dagblad*, 15 mei 2010.

Horst, Arjen van der Horst, 'Ierland balanceert op de rand van de afgrond', *Algemeen Dagblad*, 14 augustus 2010.

Wijk, Maarten van, 'Pensioenfondsen krijgen harde klap door de eurocrisis', *Algemeen Dagblad*, 27 mei 2010.

Het NRC Handelsblad

Auteur onbekend, 'De EU durft banken niet aan te pakken; passiviteit van leiders is duur', *NRC Handelsblad*, 25 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Werkeloosheid in Nederland blijft dalen', *NRC Handelsblad*, 22 juli 2010.

Auteur onbekend, 'Nederlanders positief over EU', *NRC Handelsblad*, 15 september 2010.

Auteur onbekend, 'NRC.nl/eurocrisis. Europese idealen lijken over datum', *NRC Handelsblad*, 2 oktober 2010.

Banning, Cees, 'Zo was monetaire unie niet bedoeld', *NRC Handelsblad*, 17 mei 2010.

Barysch, Katinka, 'Eurozone maakt de dienst uit; Grote landen laten Europese Commissie liever buitenspel', *NRC Handelsblad*, 30 september 2010.

Chavannes, Marc, 'Haastige daadkracht, maar helpt het ook?', *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2010.

Eijvoogel, Juurd, 'Jarenlang de verkeerde diagnose', *NRC Handelsblad*, 24 september 2010.

Gruyter, Caroline de, 'Euro onhoudbaar zonder politieke unie', *NRC Handelsblad*, 20 mei 2010.

Gruyter, Caroline de, 'Herfsttij voor Europese solidariteit', *NRC Handelsblad*, 27 oktober 2010.

Janssen, Roel, 'De betaalgrens van Europa', *NRC Handelsblad*, 26 mei 2010.

Kerres, Michel, 'De geur van angstzweet', *NRC Handelsblad*, 20 mei 2010.

Kerres, Michel, 'Noord tegen zuid; reportage verdeeld Europa', *NRC Handelsblad*, 10 juli 2010.

Knapen, Ben, 'Even omschakelen', *NRC Handelsblad*, 9 juni 2010.

Kranenburg, Mark, 'Ondanks eurocrisis is EU geen campagnethema', *NRC Handelsblad*, 3 juni 2010.

Krastev, Ivan, 'Europa is een wereldmacht in ruste', *NRC Handelsblad*, 26 juni 2010.

Leijendekker, Marc, 'De zekerheid van een lager en later pensioen', *NRC Handelsblad*, 24 juni 2010.

Modderkolk, Huib en Maarten Schinkel, 'Geen beter moment voor een heftige crisis; dit gaat pijn doen.', *NRC Handelsblad*, 22 mei 2010.

Mees, Heleen, 'De euro is een succes, de banken zijn het probleem', *NRC Handelsblad*, 14 mei 2010.

Moerland, René, 'Alles draaide om Sarkozy bij europlan', *NRC Handelsblad*, 12 mei 2010.

Schinkel, Maarten, 'Economie laveert tussen dubbele dip en kloof', *NRC Handelsblad*, 14 augustus 2010.

Waard, Michèle de, 'Kamer steunt vangnet euro uit eigenbelang', *NRC Handelsblad*, 12 mei 2010.

De Telegraaf

Auteur onbekend, 'Noord tegen zuid', *de Telegraaf*, 8 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Europolitici zijn twaalf jaar te laat', *de Telegraaf*, 11 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Tweede Kamer opgeschrikt door omvang eurocrisis', *de Telegraaf*, 11 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Eén hand vrij', *de Telegraaf*, 15 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Oh, oh, Den Haag, vage stad achter de duinen', *de Telegraaf*, 20 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Eurocrisis is een hype', *de Telegraaf*, 22 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Rupsjes', *de Telegraaf*, 27 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Europese landen trekken hard aan de noodrem', *de Telegraaf*, 8 juni 2010.

Auteur onbekend, 'Cijfers vallen mee', *de Telegraaf*, 16 september 2010.

Auteur onbekend, 'De Jager: Aanpak van zondaars mag strakker', *de Telegraaf*, 1 oktober 2010.

Auteur onbekend, 'WATUZEGT, Graai- en grijpcultuur doet ons de das om', *de Telegraaf*, 23 oktober 2010.

Hasselt, Ludolf van, 'EU en U', *de Telegraaf*, 11 mei 2010.

De Volkskrant

Auteur onbekend, 'Euro loopt weer klappen op', *de Volkskrant*, 7 mei 2010.

Auteur onbekend, 'De Jager: meer toezicht op begroting van EU-landen', *de Volkskrant*, 14 mei 2010.

Auteur onbekend, 'Nooit aan de burger verteld', *de Volkskrant*, 12 juni 2010.

Auteur onbekend, 'EU-belasting', *de Volkskrant*, 11 augustus 2010.

Brill, Paul, 'Voor een verdeeld België is een verenigd Europa de vluchtheuvel', *de Volkskrant*, 19 juni 2010.

Bruin, Willem de, 'Is er dan toch te snel afscheid genomen van de gulden?', *de Volkskrant*, 1 mei 2010.

Dirks, Bart en Douwe Douwes, 'Steunend en kreunend langs meetlat Centraal Planbureau', *de Volkskrant*, 20 mei 2010.

Douwes, Douwe, 'Eurocrisis toont onmacht Brussel'; Interview Kees Vendrik, vertrekkend financieel specialist Groenlinks', *de Volkskrant*, 10 mei 2010.

Hilhorst, Pieter, 'De Griekse aanslag op Europa', *de Volkskrant*, 4 mei 2010

Koele, Theo, 'Kiezers blijven over de dijk heen kijken; analyse Vredesmissies, JSF en Europa in de verkiezingsprogramma's', *de Volkskrant*, 15 mei 2010.

Peeperkorn, Marc, 'Een kans om de euro te redden', *de Volkskrant*, 10 mei 2010.

Peeperkorn, Marc, 'Euro: afstemmen of chaos', *de Volkskrant*, 14 mei 2010.

Peeperkorn, Marc, 'Berlijn vreest einde Europese idee', *de Volkskrant*, 22 mei 2010.

Peeperkorn, Marc, 'Gered door de crisis, Reportage hoe Europa de wind in de rug kreeg en plotsklaps dynamisch werd', *de Volkskrant*, 12 juni 2010.

Schoonenboom, Merlijn, 'Griekenland zet Merkel op scherp', *de Volkskrant*, 7 mei 2010.

Schout, Adriaan, 'Anti-Europese retoriek is slechts een pose', *de Volkskrant*, 12 juni 2010.

Stoker, Elsbeth, 'Massawerkloosheid afgewend', *de Volkskrant*, 18 juni 2010.

Waard, Peter de, 'Griekse crisis breidt zich uit', *de Volkskrant*, 6 mei 2010.

Waard, Peter de, 'Ooit houdt het op met de euro', *de Volkskrant*, 8 mei 2010.

Waard, Peter de, 'Euro zakt weg naar nieuw dieptepunt', *de Volkskrant*, 15 mei 2010.

Waard, Peter de, 'Politieke paniek treft beurzen', *de Volkskrant*, 20 mei 2010.

Waard, Peter de, 'Pessimisme bij beleggers over euro', *de Volkskrant*, 9 juni 2010.

Waard, Peter de, 'De euro in de tang', *de Volkskrant*, 25 september 2010.

Waard, Peter de, 'God Bless Europa kan nu klinken', *de Volkskrant*, 8 oktober 2010.

H.5 De vluchtelingencrisis (01-04-2015 – 30-06-2015)

Het Algemeen Dagblad

Auteur onbekend, ‘Menselijk drama aan poort van Europa’, *Algemeen Dagblad*, 21 april 2015.

Boogaard, Frans, ‘Antwoord Europa op zeedrama’s is lachertje’, *Algemeen Dagblad*, 24 april 2015.

Boogaard, Frans, ‘Verzet tegen verplichte spreiding vluchtelingen’, *Algemeen Dagblad*, 15 mei 2015.

Boogaard, Frans, ‘We voeren geen oorlog, maar ontregelen de smokkelaars’, *Algemeen Dagblad*, 19 mei 2015.

Dijkshoorn, Daan, ‘Ongelovige mag het weer oplossen’, *Algemeen Dagblad*, 29 mei 2015.

Groenendijk, Peter, ‘Helpen is oké, maar niet alleen’, *Algemeen Dagblad*, 10 juni 2015.

Keultjes, Hanneke, ‘Laat Nederland fregat sturen’, *Algemeen Dagblad*, 11 mei 2015.

Loon, Arno van, ‘Nederland is vol, ten dele overvol’, *Algemeen Dagblad*, 16 mei 2015.

Rosman, Cyril, ‘Er zijn nu al niet genoeg huizen voor asielzoekers’, *Algemeen Dagblad*, 15 mei 2015.

Zon, Hans van en Karlijn van Houwelingen, ‘Stabiel Libië kan eind maken aan migrantendrama. ‘De zee is immense groot. We kunnen niet alles in de gaten houden’, *Algemeen Dagblad*, 21 april 2015.

Het NRC Handelsblad

Alonso, Stéphane, ‘EU: levens redden is verplicht’, *NRC Handelsblad*, 21 april 2015.

Alonso, Stéphane, ‘Timmermans valt juridische monsters uit Brussel aan ...’, *NRC Handelsblad*, 20 mei 2015.

Amand, Marnix, ‘Ook ‘uit de EU’ bepaalt Brussel ons lot’, *NRC Handelsblad*, 3 juni 2015.

Auteur onbekend, ‘Tijd voor nieuw migratiebeleid, maar nu eerst levens redden’, *NRC Handelsblad*, 21 april 2015.

Auteur onbekend, ‘Europees migratiebeleid – omstreden, maar de enige weg’, *NRC Handelsblad*, 29 mei 2015.

Auteur onbekend, ‘Als het zo doorgaat moeten wij onze grenzen sluiten’, *NRC Handelsblad*, 17 juni 2015.

Auteur onbekend, ‘Zijlstra, Nederland kan die vluchtelingen best hebben’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2015.

Beunderman, Mark, ‘Ambitieuze Europees vergezicht in tijden van oplaaiende eurosceptis’, *NRC Handelsblad*, 5 juni 2015.

Faber, Hans, ‘Probleem ligt bij land van herkomst’, *NRC Handelsblad*, 26 juni 2015.

Gruyter, Caroline de, ‘Drenkelingendrama: déjà-vu van de Balkan in Europa’, *NRC Handelsblad*, 25 april 2015.

Ham, Boris van der, 'Tijd voor een veel zakelijker debat over Europa', *NRC Handelsblad*, 3 juni 2015.

Heck, Wilmer, 'Wij zijn verdrietig, zijn jullie dat in Nederland ook?', *NRC Handelsblad*, 21 april 2015.

Heck, Wilmer, en Marc Leijendekker, 'Dit is wat je moet weten om de vluchtelingencrisis te begrijpen', *NRC Handelsblad*, 14 september 2015.

Iperen, Roxane van, 'Vloedgolf migranten rem je niet af met slechte opvang', *NRC Handelsblad*, 21 april 2015.

Leijendekker, Marc, 'Bootramp toont onmacht EU', *NRC Handelsblad*, 20 april 2015.

Leijendekker, Marc, 'Laat migratie de vrije loop', *NRC Handelsblad*, 16 mei 2015.

Leijendekker, Marc, 'Europa trekt weer muren op', *NRC Handelsblad*, 25 juni 2015.

Lucassen, Leo, 'Met open grenzen juist geen aanzuigende werking', *NRC Handelsblad*, 6 mei 2015.

Middelaar, Luuk van, 'Doe als Australië met vluchtelingenopvang', *NRC Handelsblad*, 17 april 2015.

Moerland, René, 'Europa weet niet wat het aankan', *NRC Handelsblad*, 25 april 2015.

Pechtold, Alexander en Sjoerd Sjoerdsma, 'Enkel bootjes beschieten in de Middellandse Zee', *NRC Handelsblad*, 28 mei 2015.

Pelgrim, Christiaan, 'Met mitsen en maren zegt Nederland ja', *NRC Handelsblad*, 10 juni 2015.

Pelgrim, Christiaan, 'Akkoord over spreiding asielzoekers nog ver weg', *NRC Handelsblad*, 17 juni 2015.

Reisen, Mirjam van, 'Bescherm vluchtelingen met vredesmissie Libië', *NRC Handelsblad*, 25 april 2015.

Roelants, Carolien, 'Opvang in de regio? De regio zit al boordevol', *NRC Handelsblad*, 22 juni 2015.

Somers, Maartje, 'De deur kan ook op kier voor migrant', *NRC Handelsblad*, 23 april 2015.

Verhofstadt, Guy, 'Geen aparte EU-deals meer voor de Britten', *NRC Handelsblad*, 9 mei 2015.

De Telegraaf

Auteur onbekend, 'Prettige vakantie', *de Telegraaf*, 20 april 2015.

Auteur onbekend, 'Als het water tot aan de lippen staat', *de Telegraaf*, 25 april 2015.

Auteur onbekend, 'Verplichte quota vluchtelingen', *de Telegraaf*, 30 april 2015.

Auteur onbekend, 'Parijs, Berlijn willen minder vluchtelingen', *de Telegraaf*, 2 juni 2015.

Auteur onbekend, 'Extra bootvluchtelingen anders geïnterpreteerd', *de Telegraaf*, 10 juni 2015.

Auteur onbekend, 'Asielzoekers welkom, maar niet allemaal', *de Telegraaf*, 12 juni 2015.

Bakker, Alexander, 'Hier ben ik mens geworden', *de Telegraaf*, 10 juni 2015.

Cate, Arjan ten, 'Bus is vol met al die asielzoekers', *de Telegraaf*, 2 mei 2015.

Deinse, Iris van, 'Euroscopsis diepgeworteld', 23 mei 2015.

Gessel, Ronald van, 'Italië wil iedereen laten doorreizen', *de Telegraaf*, 17 juni 2015.

Gessel, Ronald van, 'Migrantenkwestie blijft onopgelost', *de Telegraaf*, 26 juni 2015.

Graveland, Gemma, 'Daklozen komen massaal: Haagse Bed/Bad/Broodvoorziening trekt mensen uit hele land', *de Telegraaf*, 16 april 2015.

Haas, Joost de, 'Interventie', *de Telegraaf*, 23 april 2015.

Hiskemuller, Coosje, 'Slaap maar, we worden vanzelf in een nachtmerrie wakker', *de Telegraaf*, 18 april 2015.

Hiskemuller, Coosje, 'Weinig vertrouwen in EU', *de Telegraaf*, 21 april 2015.

Jonker, Jorn, 'Hoge nood met huizen. Gemeenten kunnen asielinstroom niet verwerken', *de Telegraaf*, 8 april 2015.

Jonker, Jorn, 'Den Haag verdeeld over grote invasie', *de Telegraaf*, 22 april 2015.

Schouten, Willem, 'Hebben zij niet het recht om vrijheid te zoeken?', *de Telegraaf*, 26 april 2015.

Springer, Dick, 'Stop die schijnheilige genade rond illegalen', *de Telegraaf*, 17 april 2015.

Springer, Dick, 'Hoogmoed over mensenrechten', *de Telegraaf*, 24 april 2015.

Stols, Margo, 'Wie draait op voor de volgende bezuinigingsronde?', *de Telegraaf*, 28 mei 2015.

Stols, Margo, 'Een gezamenlijk probleem', *de Telegraaf*, 18 juni 2015.

Willems, Menzo, 'Met veel dank van alle mensen die nu extra in de WW komen', *de Telegraaf*, 23 april 2015.

Visser, Martin, 'Schone schijn', *de Telegraaf*, 21 mei 2015.

Vliet, Frank van, 'Ontheemden', *de Telegraaf*, 17 juni 2015.

De Volkskrant

Auteur onbekend, 'Verzuipen', *de Volkskrant*, 21 april 2015.

Auteur onbekend, 'Vluchtelingen zullen blijven komen', *de Volkskrant*, 25 april 2015.

Auteur onbekend, 'Staking Calais biedt migranten kansen', *de Volkskrant*, 24 juni 2015.

Auteur onbekend, '170 duizend vluchtelingen bereikten EU in september', *de Volkskrant*, 13 oktober 2015.

Baudet, Thierry, 'Het drama in de Middellandse Zee is in grote mate de schuld van onze leiders', *de Volkskrant*, 23 april 2015.

Brill, Paul, 'Tussen reddingswerk en scherpe grensbewaking', *de Volkskrant*, 25 april 2015.

Brouwers, Arnout, 'Bootramp? Bed, bad en brood ligt al zo gevoelig', *de Volkskrant*, 25 april 2015.

Brouwers, Arnout, 'Europa's uitdaging', *de Volkskrant*, 19 mei 2015.

Brouwers, Arnout, 'Heel voorzichtig kijkt politiek weer naar buiten', *de Volkskrant*, 28 mei 2015.

Cuperus, René, ‘Griekse of Europese tragedie?’, *de Volkskrant*, 29 juni 2015.

Dalen, Peter van, ‘Creëer exitroute voor landen die niet willen’, *de Volkskrant*, 26 juni 2015.

Dunk, Thomas von der, ‘Vluchtelingenstroom is ook westers probleem’, *de Volkskrant*, 2 mei 2015.

Fischer, Joschka, ‘Europa of geen Europa’, *de Volkskrant*, 4 juni 2015.

Holleman, Luc, ‘PvdA-elite staat lijnrecht tegenover de gewone man’, *de Volkskrant*, 3 april 2015.

Huisman, Charlotte, ‘Opvang asielzoekers puilt uit door tekort woningen’, *de Volkskrant*, 1 april 2015.

Koele, Theo, ‘250 vluchtelingen, is dat echt teveel?’, *de Volkskrant*, 24 april 2015.

Maas, Michel, ‘Er is geen invasie. Europa wordt niet overspoeld door vluchtelingen’, *de Volkskrant*, 22 april 2015.

Murk, Jan, ‘Asielbeleid beïnvloedt aantal vluchtelingen niet’, *de Volkskrant*, 24 april 2015.

Nebbeling, Mitchel, ‘Wij kunnen nu eenmaal niet de hele wereld opvangen’, *de Volkskrant*, 18 april 2015.

Oranje, David, ‘Krenterige opstelling van kabinet’, *de Volkskrant*, 28 mei 2015.

Peeperkorn, Marc, ‘Nieuwe ramp zet EU aan tot actie’, *de Volkskrant*, 20 april 2015.

Peeperkorn, Marc, ‘EU leiders wacht op spoedtop reeks hete hangijzers’, *de Volkskrant*, 23 april 2015.

Peeperkorn, Marc, ‘Spreiding migranten is pijnpunt’, *de Volkskrant*, 15 mei 2015.

Peeperkorn, Marc, ‘Verzet neemt af tegen verplichte spreiding asielzoekers’, *de Volkskrant*, 17 juni 2015.

Raaij, Ben van, ‘Zwalkende EU helpt migranten niet’, *de Volkskrant*, 18 april 2015.

Raaij, Ben van, ‘Probleem is heus wel op te lossen’, *de Volkskrant*, 21 april 2015.

Raaij, Ben van, ‘Wie zijn die smokkelaars die aan hen verdienen?’, *de Volkskrant*, 23 april 2015.

Righton, Natalie, ‘EU: meer hulp bootvluchtelingen’, *de Volkskrant*, 24 april 2015.

Righton, Natalie, ‘Kabinet houdt extra asielzoekers af’, *de Volkskrant*, 27 mei 2015.

Sitalsing, Sheila, ‘Framing’, *de Volkskrant*, 24 april 2015.

Wansink, Hans, ‘Pro-actieve aanpak migratie geboden’, *de Volkskrant*, 20 april 2015.

Wansink, Hans, ‘EU moet meer doen’, *de Volkskrant*, 25 april 2015.

Venema, Sarah, ‘Chaotisch zoeken naar noodoplossingen’, *de Volkskrant*, 16 april 2015.

Venema, Sarah, ‘Griekenland kan stroom migranten niet meer aan’, *de Volkskrant*, 12 juni 2015.

Verhofstadt, Guy, ‘Europa moet zijn hoofd in schaamte buigen’, *de Volkskrant*, 23 april 2015.

Online media

H.4. De eurocrisis (2010)

GeenStijl

GeenStijl, 'Festival gaat NL klaarstomen voor EU-uitbreiding' (17 mei 2010), https://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2010/05/festival_gaat_nl_klaarstomen_v.html (29 november 2016).

GeenStijl, 'Informatie Rosenthal: We zijn d'r uit!' (25 juni 2010), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2010/06/persco_eindverslag_formateur.html (28 november 2016).

GeenStijl, 'Je moet kiezen. Europa: ja of ja?' (14 mei 2010), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2010/05/je_moet_kiezen_europa_ja_of_ja.html (1 december 2016).

Powned

Powned, 'Europarlementariërs tegen nationalisme' (10 november 2010), <https://powned.tv/artikel/euoparlementariers-tegen-nationalisme> (29 november 2016).

H.5 De vluchtelingencrisis (2015)

Geenstijl

GeenStijl, 'Welja. Juncker komt NOG MEER NAHEFFING HALEN' (27 mei 2015), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2015/05/ga_eens_dood_juncker.html (30 november 2015).

GeenStijl, 'EU topic om voor te lachen. Of huilen, mag ook' (12 juni 2015), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2015/06/eu_topic_voor_om_te_lachen_of.html (29 november 2016).

GeenStijl, 'Griekenland: 61,3 OXI, Varoufakis stapt op', (6 juli 2015) https://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2015/oxi_oxi_oxi_oxi_.html (29 november 2016).

GeenStijl, '#GEENPEIL: U kunt nu ondertekenen!' (18 augustus 2015), http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2015/05/geenpeil_u_kunt_nu_ondertekene.html (30 november 2015).

Powned

Powned, 'Upd: Extra top vluchtelingenproblematiek' (20 april 2015), <https://www.powned.tv/artikel/upd-extra-top-vluchtelingenproblematiek> (1 december 2015).

PowNed, 'HRW: Vluchtelingenakkoord is een prul.' (versie 26 juni 2015), <https://www.powned.tv/artikel/hrw-vluchtelingenakkoord-is-een-prul> (30 november 2016).

PowNed, 'Samsom: Verdeel vluchtelingen over Europa' (27 augustus 2015), <https://www.powned.tv/artikel/samsom-verdeel-vluchtelingen-over-europa> (30 november 2016).

PowNed, 'Nog geen Giro 555 voor vluchtelingen', (4 september 2015), <https://www.powned.tv/artikel/nog-geen-giro-555-voor-vluchtelingen> (30 november 2016).

PowNed, 'Peiling, bent u bang voor vluchtelingen?' (14 september 2015), <https://www.powned.tv/artikel/peiling-bent-u-bang-voor-vluchtelingen> (30 november 2016).

Powned, 'Le Pen; RIP Schengen' (15 september 2015) <https://www.powned.tv/artikel/le-pen-rip-schengen> (30 november 2016).

PowNed, 'Vluchtelingenoverleg EU jammerlijk gefaald' (15 september 2015) <https://www.powned.tv/artikel/vluchtelingenoverleg-eu-jammerlijk-gefaald> (30 november 2016).

PowNed, 'Migrantencrisis voedt extreemrechts' (24 september 2015) <https://www.powned.tv/artikel/migrantencrisis-voedt-extreemrechts> (30 november 2016).

PowNed, 'Merkel en Hollande: Meer Europa nodig' (7 oktober 2015), <https://www.powned.tv/artikel/merkel-en-hollande-meer-europa-nodig> (30 november 2016).

PowNed, 'Landen rond Syrië beloven betere opvang' (8 oktober 2015), <https://powned.tv/artikel/landen-rond-syrie-beloven-betere-opvang> (8 oktober 2015).

PowNed, 'Rutte, kom met helder verhaal' (9 oktober 2015), <https://www.powned.tv/artikel/rutte-kom-met-helder-verhaal> (30 november 2016).

Powned, 'CDA: 'Geen Turkije in EU' (16 oktober 2015), <https://www.powned.tv/artikel/cda-geen-turkije-in-eu> (30 november 2016).

PowNed, 'CDA: buitengrens Europa moet dicht' (24 oktober 2015), <https://www.powned.tv/artikel/cda-buitengrens-europa-moet-dicht> (30 november 2016).

PowNed, 'NL moet vluchtelingencrisis aanpakken' (31 oktober 2015), <https://www.powned.tv/artikel/nl-moet-vluchtelingencrisis-aanpakken> (30 november 2016).

PowNed, 'Paspoortloos reizen in EU blijft mogelijk' (4 december 2015), <https://www.powned.tv/artikel/paspoortloosreis-reizen-in-eu-blijft-mogelijk> (30 november 2016).